

Takács Ádám Újszászy Kálmán és a filozófia

A filozófia az életműben

Mindaz a nevelői és kutatói, értékteremtői és értékmegőrzői tevékenység, amelyet a sárospataki és az egyetemes magyar kultúra történetében Újszászy Kálmán neve fémjelez, egy egységes életmű formáját lássuk ölteni. Az életmű egysége azonban nem a publikált és hátrahagyott művekben áll. Pályájának egyetlen tanítványa, munkásságának egyetlen méltatója sem mulasztja el megjegyezni, hogy az, ami Újszászy Kálmán művének valódi egységet és értéket biztosít, mindenekelőtt pedagógiai és személyes hatásában keresendő¹. Ez a hatás kétségkívül nehezen érhető tetten a létező publikációk és dokumentumok vizsgálatával. Alapjait egy bizonyos szellemi tartásban és ennek elkötelezett magatartásban kell látnunk. A kérdést azonban, hogy milyen kapcsolat lehet az Újszászy Kálmán által képviselt szellemi beállítódás és saját tudományos munkássága között, semmiképp sem haszontalan feltenni. Különösen akkor, ha tudjuk, hogy e munkásság jelentős részét, a teológiai és pedagógiai írások mellett, filozófiai jellegű munkák képezik. A filozófia természete pedig talán más tudományoknál fokozottabban kényszerít arra, hogy benne a filozofálásra készítő személyes jellem és a kimunkált gondolatok közvetlen összhangba kerüljenek egymással és egymást tanúsítsák. Ezért ebben az értelemben még az sem lehetetlen, hogy a filozófiai gondolatok vizsgálata kulcsot ad a személyes motívumok megértéséhez. Jelen tanulmány célja az, hogy behatóan ismertesse Újszászy Kálmán filozófiai munkásságát a hátrahagyott írások alapján². Az egyszerű számbavételen túl azonban törekszik annak a szellemi magatartásnak a megvilágítására is, ami a gondolatok mögött kijelölheti az életmű egységét és annak értékét.

Az indulás és a kezdeti hatások: Karl Barth és az “Erdélyi Iskola”

Minden bizonnyal hiba volna Újszászy Kálmán filozófiai tevékenységének ismertetését és ennek értékelését a teológiai indíttatás mellőzésével kezdeni. Ez nem csupán azért van így, mert Újszászy önmagát mindig teológusnak és sohasem filozófusnak tartotta, hanem azért is, mert számára – mint látni fogjuk – a teológiai háttér biztosította azt a szellemi közeget, amely mindvégig motivációs alapként szolgált az egyes filozófiai választások megtételéhez és bizonyos személyes kapcsolatok kialakításához. Bár nem dolgoz ki rendszeres vallásfilozófiát, és érdeklődése sem ebbe az irányba viszi, teológiai érdeklődése kronológiailag és irányultságában egyaránt megszabja gondolkodói beállítódását.

A szóban forgó teológiai indíttatást a Karl Barth által életre hívott „dialektikai teológiai” irányzat adta. Önletrajzi írásai tanúsága szerint Újszászy 1926-ban, első külföldi tanulmányútja alkalmával ismerkedett meg Barth *Római levélhez* írt kommentárjával (az ún. *Römerbrief*-vel), és ez az élmény döntően meghatározta további pályáját és elméleti érdeklődését. Második külföldi tartózkodására például már kifejezetten a dialektikai teológia tanulmányozása ösztönözte és ez volt az a háttér, amely figyelmét először komolyabban teológiai és filozófiai kérdések felé fordította³. Ezzel a választással Újszászy a két háború közötti magyar protestáns szellemi élet elméletileg talán legfogékonyabb és legprogresszívebb irányzata mellett kötelezte el magát⁴. A megelőző korszakok racionális-liberális teológiai elgondolásaival szemben a barth-i irányzat közvetlenül a magát kijelentő Istent teszi a teológia tárgyává. Számára a teológia immár nem Isten elméleti megismerését és dogmatikai rögzítését, hanem Isten Igéje elsajátításának feladatát jelentette. Mindez azonban közvetetten az „ember” újfajta meghatározását is megkövetelte, mert ennek az új feladatnak a talaján az Isteni és emberi szféra közötti magától értetődő viszony a dialektikai teológia alapján állva egy problematikus szituációvá válik⁵. Az említett elgondolások Újszászy Kálmán valamennyi korai elméleti irányultságú művét meghatározzák. Meghatározzák az első munka, az 1929-ben angolul írt „A negyedik evangélium írója. Újszövetségi tanulmány” értekezés hangvételt⁶. S egyértelműen jelen vannak a magántanári habilitációs előadás szövegében⁷. A Barth-ra való implicit és explicit utalások a későbbi írásokból sem maradnak el.

Minden bizonnyal a dialektikai teológia indíttatásában kell látnunk Újszászy Kálmánnak a kifejezett filozófiai problémák felé való tájékozódását is. Hiszen ha a barth-i elgondolások szellemében Istent és embert radikálisan különválasztjuk, ahol a teológia tárgyát egyedül Isten képezheti, akkor az egyénre, a személyiségre vonatkozó problémák szükségképpen a filozófia alá sorolódnak⁸. Ebből a nézőpontból érthető, ha Újszászy saját, már említett, a dialektikai teológia hangvételében íródott, s a negyedik evangélium szerzőjének személyiségéről szóló disszertációját utólag egy beszélgetésben így értékelte: „egy lépéssel közelebb a filozófia felé”⁹. Ez a filozófia azonban valójában sohasem szakad el teológiai gyökereitől. Újszászy egyik filozófiai vezérgondolata éppen az lesz, hogy az ember csak szellemi létezőként, s Istennel való paradox viszonyában értelmezhető¹⁰. Ám éppen ez a paradox mivolt mutat rá arra – mint majd részletesen látjuk – hogy számára az ember, mint olyan nem pusztán filozófiai tétel, hanem folyamatos feladat marad: egyszerre szellemi valóság és konkrét magatartásforma, amelyet a filozófiának nem csupán kimunkálnia, hanem a filozófusnak példamutatóan *képviselnie* és a nevelésben *továbbadnia* kell. Mindebből talán jól látszik, hogyan következik Barth dialektikai teológiájából egy filozófiai érdeklődés lehetősége: egyszerre az Újszászy számára oly kedves „egzisztencialista” attitűd – melyet már korán Kierkegaard és Dosztojevszkij olvasása táplál – egy bizonyos szellemfilozófiai érdeklődés – mely majd a magyar filozófia egy bizonyos áramlatához köti – és a kettőt végső soron elméletileg egyesítő önálló nevelésfilozófiai koncepció. Ahogy filozófiai főművének *A falunevelés szellemi alapjainak* előszavában ő maga írja: munkámat „Platónnak, Kantnak, Hegelnek, Kierkegaardnak és Heideggernek a gondolatai

táplálják, valamint Barth Károlyé, akinek teológiai gondolkozásán át nyílt meg számomra az út az előbbiekre felé¹¹.

A barth-i teológia természetes kiindulópontját adja annak az egzisztenciálfilozófiai érdeklődésnek, amely Újszászy Kálmán korai és érett gondolkodását egyaránt meghatározza. Ennek elsődleges oka az, hogy Barth ugyanazt a Kierkegaardot tekinti szellemi előfutárának, akiben az egzisztenciális filozófia fő képviselői is saját nézeteik megalapozóját látják. Ahogy egyik írásában Újszászy maga megállapítja „a Heidegger és Jaspers által képviselt egzisztenciális filozófia éppúgy Kierkegaardra megy vissza, mint Barth Károlyék dialektikai teológiája”¹². Ennek a szellemi közösségnek köszönhető, hogy Újszászy Kálmán anélkül képes az egyéni és közösségi létezés konkrét problémáit filozófiai érdeklődésének centrumában tartani, hogy közben eltávolodna a protestáns vallás alkotta keretektől¹³. Az érett gondolkodását jól érzékelhetően meghatározó Kierkegaard és Heidegger hatás ugyanúgy említett teológiai érdeklődésére vezethető vissza, mint a református egyházban élete végéig ellátott szolgálat.

A dialektikai teológiai indíttatás lényeges az Újszászy későbbi filozófiai érdeklődését döntően befolyásoló erdélyi származású protestáns értelmiségiekkel való kapcsolatainak kiépülésében is. Amint erről ő maga beszámol, Barth tanulmányozása révén került szellemi kapcsolatba „az akkor virágzásnak indult erdélyi teológiai gondolkodással”, először Imre Lajossal, majd a barth-i tanok leghíhettebb magyar védelmezőjével – és nem utolsó sorban az első valódi magyar egzisztenciál-filozófussal – a kolozsvári Tavasz Sándorral¹⁴. Ezek a kapcsolatok ténylegessé mentora, majd sárospataki tanártársa, a szintén kolozsvári születésű Mátyás Ernő közreműködése révén váltak. Mint a dialektikai teológia kiváló ismerője, Mátyás az, aki Újszászyt a teológia filozófia tanári állására javasolja¹⁵, s valószínűleg neki köszönhető, hogy a szükséges doktori disszertációt a magyar protestáns szellemű filozófia egyik fontos gondolkodójánál, a Debrecenben tanító Tankó Bélánál készíthette. Ezáltal Újszászy közvetlen kapcsolatba kerül a két háború közötti magyar filozófiai élet egyik jelentős áramlatával, az ún. „Erdélyi Iskolával”.

Az Erdélyi Iskola, mint filozófiai áramlat egyértelműen az első önálló magyar rendszeralkotó filozófusnak tekintett Böhm Károly (1846-1911) nevéhez kötődik. Böhm az 1890-es évektől, a kolozsvári egyetem tanáraként a korszak nemzetközi filozófiáját sok tekintetben megelőző, de azzal mindenképpen azonos színvonalú szellemfilozófiát és értékfilozófiát dolgozott ki. Elgondolása szerint a valóság alapja a emberi „szellem”, amely önmagát megismerő működésében kivetíti és alapvető értékek formájában állítja¹⁶. Böhm közvetlen tanítványi köre alkotta az Erdélyi Iskolát. Ennek tagjai közé mindenekelőtt Bartók György, Tavasz Sándor, Varga Béla, Tankó Béla, Ravasz László, Makkai Sándor sorolható. Valamennyiük közös jegye, hogy erdélyi származásúak, tanulmányaikat Böhm vezetése alatt, s részben külföldön végzik, egyértelműen protestáns szellemiségű gondolkodók, akik közül nem egy – mint Ravasz, Makkai, Tavasz, Varga – a magyar református egyház magas tisztségeit töltik be, valamint az, hogy mindannyian a két háború között erdélyi és magyarországi vidéki egyetemeken és teológiákon fejtik ki munkásságukat¹⁷.

Böhm hatása már Újszászy Kálmán első kifejezetten filozófiai tárgyú munkáján is jól

érezhető. Az 1932-ben megjelent doktori disszertáció, *A tárgy problémája Rickert ismeretelméletében*, a tárgyalat probléma felvezetésében és kritikai megoldásában egyértelműen Böhmre támaszkodik, de a „böhmi iskola” egyes tagjaira, Tankó és Bartók műveire is rendszeresen hivatkozik¹⁸. Nem véletlen, hogy egy a műről írott ismertetés is „Böhmről és az őt követő Újszászy-ról” beszél¹⁹. Filozófiai értelemben Újszászy Böhmnek minden bizonnyal a szellemfilozófiai érdeklődést köszönheti. Ez lesz az a gondolati közeg, amely számára valóság, ember és közösség jelenségeit filozófiailag a legtágabban megragadhatóvá teszi. S ez a – bár korántsem ortodox – elkötelezettség az, amelynek révén szoros kapcsolatba kerül a leghűségesebb Böhm tanítvánnyal, a szellemfilozófus Bartók Györggyel. Ez a kapcsolat nem csupán a disszertáció utáni filozófiai írások hangvételén érezteti a hatását, melyeknek egyik központi gondolata lesz a „szellem” fogalma, de lehetővé teszi azt is, hogy Újszászy rendszeresen a Bartók által 1936-ban indított filozófiai folyóirat, a *Szellem és Élet* hasábjain publikáljon²⁰. Bartók György lesz Újszászy Kálmán egyetemi magántanári disszertációjának, *A falunvelés szellemi alapjainak* egyik habilitáló professzora, s ő az, aki lapjában igen pozitív hangvételű ismertetésben méltatja a művet²¹.

Ha Újszászy valamiben önállóan hozzájárult az Erdélyi Iskola protestáns teológiai, szellemfilozófiai és részben az egzisztencializmus felé tájékozódó szellemi horizontjához, akkor azt minden bizonnyal saját nevelésfilozófiai elgondolásaiban láthatjuk. Valójában ez utóbbi az, amelynek révén Újszászy képes volt tapasztalatilag feldolgozni és konkrét problémákra alkalmazni az Erdélyi Iskola kétségkívül absztrakt, kissé steril és a 30-as évek végére sok tekintetben korszerűtlenné váló eszmevilágát. Ez a koncepció foglalhatja keretbe azokat a nézeteket is, melyeket számára az egzisztenciálfilozófiai érdeklődés közvetített. Nevelésfilozófiai elgondolásainak alapja a sajátos sárospataki helyzethez, ebből kisarjadó saját pedagógusi jelleméhez és gyakorlatához és ez utóbbiakat önálló filozófiai gondolatokká formáló képességéhez köthető. Ebben az értelemben azonban akár az is állítható, hogy Újszászy Kálmán sárospataki teológusként és pedagógusként, mint az Erdélyi Iskola másodgenerációs tagja járult hozzá a magyar filozófia fejlődéséhez.

A Rickert-értekezés

Újszászy Kálmán első kifejezetten filozófiai tárgyú értekezése, az 1932-es doktori disszertáció, Heinrich Rickert ismeretelméletének bemutatására és értelmezésére vállalkozik. A témaválasztás már önmagában sokatmondó. Az teológiai képzettségű fiatal Újszászy nem filozófiatörténeti vagy vallásfilozófiai témával, hanem a kortárs filozófiai gondolkodás egyik alapvető fontosságú problematikájának kifejtésével aspirál a doktori fokozat elnyerésére. Rickert (1863-1936) a korszak meghatározó újkantiánus filozófusa. Követve a német gondolkodás egyik általános tendenciáját, Kant örököséként, az alannal szemben álló objektív valóság és az alany szubjektív képességeinek összehétközésén fáradozik. Ennek az ismeretelméleti problémának a megoldásához egy ún. értékfilozófiai álláspontot dolgoz ki. Rickert szerint az, ami az

alanytól függetlenül és egyszersmind attól függően képes objektivitás és szubjektivitás összehangolására az „érték” fogalma. Ez utóbbi, mint szellemi forma egyrésztől minden emberi viszonyulásban a lehetséges ítéletek tárgyaként szükségképpen fenn áll, másrészt ott önálló logikai rendet alkot. Meghaladva gondolva a megelőző filozófiák szubjektív vagy objektív egyoldalóságait, Rickert így egy általános ismeretelméleti alapú értékfilozófiát és egy ebből kinövő kultúrfilozófiát hirdet.

Újszászy Kálmán Rickerről írt értekezése minden tekintetben meghaladni látszik egy átlagos doktori disszertáció színvonalát. A formai követelményeknek való maximális megfelelésen túl feltűnő, hogy Újszászy milyen érett fogalmisággal tájékoztat a bevett magyar terminológiával ekkor egyébként még nem rendelkező rickerti filozófia álláspontjáról. Rickert fő műveinek részletekbe történő elemzése mellett a vonatkozó másodlagos irodalom bizonyos tételeire is sűrűn hivatkozik. Feladatát azonban nem szűkíti a német filozófus tanainak pusztá ismertetésére. Önálló filozófiai kiindulópontként Rickert gondolkodásának alapelvét és módszerét – az ún. „heterologikus princípiumot” – értelmezési elvvé avatja, s ezáltal, mint megállapítja, nem csupán a választott téma „egyszerű bemutatására”, hanem a rickerti rendszer „motorikus erőinek *felmutatására*” törekszik²². Ezáltal tehát Újszászy, teljességgel önálló módon, a rickerti filozófia értelmét és értékét annak logikájából igyekszik megérteni. Ennek a célkitűzésnek az értekezés második fejezete („A tárgyprobléma új kidolgozása”) maradéktalanul megfelel: részletekbe menően és fejlődésében mutatja be az alany és tárgy eltérő filozófiai szükségszerűségeit az érték fogalma mentén összebékíteni igyekvő rickerti álláspontot. Ez azonban még mindig nem a végső cél. A disszertáció harmadik része („Rickert tárgyproblémájának kritikai taglalása”) a német filozófus elgondolásaival való kritikai számvetésre vállalkozik. Rámutatva a rickerti heterologikus gondolkodás bizonyos logikai buktatóira, Újszászy végeredményben „negatív álláspontot” foglal el ez utóbbinak az „idealizmust” és „realizmust” mindenáron összehangoló tendenciájával szemben. Mint írja: „Amennyiben vagy az egyikben, vagy a másikban hiányosság van, úgy ezt a hiányosságot nem a kettő kétes értékű összeházasításával, nem egyeztetéssel, közvetítéssel érjük el, hanem a valószínűbbnek, a tudományosan indokoltabbnak látszó továbbfejlesztésével, vagyis korrekciójával”²³. Munkájának végén így Újszászy Rickert elméletének kritikai értékelésére vállalkozik, s ennek lehetőségéhez „Böhm Károly ismeretelméletéhez” fordul²⁴. Követve Böhm és a böhmi iskola tanait, a rickerti formális megoldás helyett a „teremtő Én” elgondolását teszi magáévá, amely mint konkrét szellemi alakzat „valóság” és „érték” közös gyökerét alkotja²⁵. A két gondolkodó tanainak ütköztetésével a disszertáció végső perspektívájában a rickerti filozófia korrekciójának és a böhmi ismeretelmélet továbbfejlesztésének lehetőségét villantja fel.

A Rickert értekezés témaválasztása és az abban körvonalazódó filozófiai álláspont sok tekintetben megelőlegezi Újszászy Kálmán későbbi elgondolásait. A kortársi problémák felé való tájékozódás jól mutatja, hogy számára a filozófia nem a tanári képesítéshez szükséges tananyag vagy pusztán a történeti érdeklődés tárgya, hanem olyan alapvető eszköz, amely megteremtheti a valóság konkrét problémáinak megértését

és megválaszolását. A képviselt filozófiai álláspont pedig előrevetíti azt a meggyőződését, hogy a szellem természete és a kultúra értékei csak a konkrét személyiséggel való kapcsolatukban válhatnak értelmezhetővé. Újszászy értekezése mindazonáltal a szűkebb szakmai közönség előtt sem maradt észrevétlen. Rickert tanítványa és filozófiájának legkitűnőbb hazai ismerője, Kibédi Varga Sándor az *Athenaeumban* megjelent ismertetésében „komoly filozófiai munka eredményének” nyilvánítja Újszászy művét²⁶, és kiemeli értelmezési módszerét és egységes jellegét. Bár a megfogalmazott Böhmre támaszkodó kritikával nem ért egyet, összegző ítéletében megállapítja: „Újszászy komoly figyelmet érdemlő munkája Rickert tárgyelméletének és filozófiai módszerének feltárásában hasznos útmutató”²⁷. Újszászy Kálmán értekezésére a későbbiekben is hivatkozási alapként szolgál az újkantiánus filozófiával foglalkozó hazai szakirodalomnak, és neve feltűnik a háború után kiadott első magyar Rickert mű bibliográfiájában is²⁸.

„Magyar egzisztencializmus”

A Rickerről szóló értekezés témafelvetéséből és mindeneke előtt műfajából adódóan nem fejezhette ki maradéktalanul Újszászy Kálmán érett filozófiai érdeklődésének fő irányát. Ez utóbbit nem csupán a dialektikai teológia által kiváltott és erősített – s a doktori disszertációban meg nem jelenő – Kierkegaard, Dosztojevszkij majd Heidegger olvasatok, de az a korszakban általánossá váló alapélmény is befolyásolta, hogy az akadémikus hangvételű és tisztán elméleti célokat szolgáló filozofálás válságba jutott. E válság-élmény Magyarországon is közvetlenül maga után vonta az egzisztenciális filozófia térnyerését. Az elméleti érdeklődés sok tekintetben a szellem és valóság absztrakt filozófiai problémáiról a egyén konkrét problémáira terelődött. Újszászy Kálmán már a disszertációt követő első filozófiai publikációjában tanújelét adta e szellemi irányváltás iránti fogékonyságának²⁹. Mint írja, a filozófia válsága az jelenti, hogy „megrendült az embernek az értelem elsődlegességéről, a szellem életében prioritásáról vallott meggyőződése”³⁰. Ez a diagnózis kiváltja az „ember önrevíziójának” feladatát, s a filozófia kérdéseinek újfajta meghatározására serkent: „Mert, amíg a régi filozófia központi problémáját a megismerés, az érték vagy a lét általában alkotta, addig a ma filozófiájának központi kérdése és tartalma az ember, úgy létének, mint lehetőségeinek titkaival”³¹. Mindezzel azonban Újszászy gyakorlatilag a saját doktori értekezésében felvett irányt is korrigálja: a szellem kérdése csak az emberi egzisztencia figyelembevételével tárgyalható.

Újszászy Kálmán ezen törekvéseinek kikristályosodását már az 1934-ben publikált *A szellem életének modern megnyilvánulásai és az igehirdetés* című írásban is megfigyelhetjük. A szöveg, mely voltaképpen a kor általános szellemi tendenciájának látelétét adja, szellem és ember viszonyának meghatározásával kezdődik. Újszászy elsőbbséget egyértelműen ez utóbbinak tulajdonít. Megállapítása szerint, „nem az emberi szellemet tartjuk olyannak, mint amely végső forrása volna az ember minden szellemi megnyilvánulásának, hanem az embert magát”³². Az embernek ez a szel-

lemmel szembeni elsőbbsége azonban nem csak arra világít rá, hogy az előbbi mindig „mint egész és mint konkrétum” veendő, de arra is, hogy ebből következően a szellemi megnyilvánulások, a modern kultúra tényei az embernek önmagához való viszonyulásán alapulnak. Az „embernek ez a legősibb, legegyszerűbb, minden más viszonyulásnak alapjául szolgáló viszonyulása”³³ az, amely meghatározza a világgal szembeni alapállását. Ebből a nyilvánvalóan Kierkegaardra és Heideggerre támaszkodó egzisztenciálfilozófiai alapállásból Újszászy a modern szellemi megnyilvánulások kategorizálására vállalkozik. Az ember „ősvizonyulásának” nézőpontjából tekinti át a kortársi vallástudomány, filozófia, művészet, etika és politika elgondolásait. Nézeete szerint azonban csak azok az szellemi áramlatok tekinthetők korszerűnek, amelyek elutasítják az embernek önmagával és a világgal szembeni feltétlen uralmát, s ennyiben „pesszimistának”³⁴ nevezhetők, és amelyek ebből következően a közösség értékeit tartják szem előtt. Ez Újszászy szerint azért van így, mert az embert „ömaga számára elégtelen voltának megtapasztalása arra ösztönzi, hogy figyelmével fokozott mértékben forduljon a rajta kívül lévők, a *te*, a „más”, a világ felé”³⁵. Fontos látnunk, hogy különösen ez utóbbi gondolattal, azaz a kollektivitás értékeinek hangsúlyozásával, Újszászy túllép az egzisztencializmus szokványos és Magyarországon ebben az időben szélesben elterjedt értelmezésén, mely szerint az egzisztencia gondolata az önmagában álló s elszigetelt egyén tapasztalatát jelentené.

A fenti gondolatok szerves folytatásáról tanúskodik Újszászy Kálmánnak először 1936-ban a szegedi *Szellem és Élet* folyóiratban megjelentetett *Az 'időbeli' és az 'idői' ember (Egzisztencializmus és magatartás)* című tanulmánya. A címben szereplő idézőjeles fogalompár Heidegger *Lét és idő*-jének az „időbeli” (*innerzeitlich*) és „idői” (*zeitlich*) létmódok közötti megkülönböztetését idézi. Újszászynál azonban ez a tiszta lételméleti különbség – mint erre írása alcíme is utal – az ember szellemi magatartásmódjainak különbségévé alakul. Értelmezése szerint az, aki önmagát pusztán időben létezőként érti és értékeli egy összességében helytelen szellemi viszonyulásmód foglya marad. Az ilyen ember elfeledkezik az idő valódi természetéről és magát az időbe behelyezettként felfogva cselekedeteit mindig az időtlenség értékeihez méri. Ezáltal azonban egy egzisztenciális önfélreértés áldozatává válik. Ahogy Újszászy megfogalmazza: „annak az embernek, aki a maga létét időbelinek fogja fel, az a legfőbb törekvése, hogy az időbeliség jegyével is időtlenségét bizonyítsa”. Ebből következően – folytatódik a gondolatmenet – „magatartásának központi meghatározója az lesz, hogy megpróbál kilépni az időből, 'felemelkedni' az időtlenségig, hogy magát mint időtlent szemlélhesse”³⁶. Az időtlenség keresése azonban elfedi az ember sajátos egzisztenciális szituációját. Az időbeli ember önmagát sohasem tisztán saját értékeiből és lehetőségeiből érti meg, hanem azzal mindig csak „absztrakciók” közvetítésével találkozik. Absztrakt lesz művészetete, absztrakt lesz tudománya, és ez határozza meg Istenhez és a valláshoz fűződő viszonyát is. Ez az oka annak, hogy számára „az élet helyét a formák foglalják el”³⁷. Ennek egyenes folyománya, hogy az időbeli ember magatartását egyfajta „gögg” hatja át, ahol is „göggjének forrása nem egyéb – írja Újszászy – mint az időtlen, az 'istenséggel rokon', az 'igazi' önmaga”³⁸. Mindezzel szemben áll az „idői

ember” viszonyulásmódja és magatartásformája. Mint Újszászy rámutat, „az ‘idő ember’ nem benne van az időben, hanem ő maga az idő”³⁹. Ez azt jelenti, hogy az ilyen ember önmagát nem csupán az időbe helyeztekként fogja fel, hanem ő maga tanúsítja magatartásával és cselekedeteivel az időt. Ez azonban egycsapásra megváltoztatja a cselekedeteinek jellegét és értékrendjét. Absztrakciók helyett konkrét emberi viszonyok kialakítására nyílik módja, hiszen – mint olvashatjuk – az ilyen ember „a cselekvés értékét nem aszerint méri, hogy mennyi abban az időtlen motívum, hanem épp ellenkezőleg, aszerint hogy mennyiben felel meg az időnek; mennyiben gyökerezik az időnek, tehát szerinte a létnek egy visszahozhatatlan mostjában, és így mennyire szolgálja a ‘most’-ban élő embert”⁴⁰. Az idő ember tehát önmagát mindig közvetlenül az időből érti meg, tisztában van végességével, s tetteivel a „mosthoz”, a jelenhez, az aktuálisan történőhöz viszonylik, s viszonyulásának célja a vele együtt létező emberek közössége. Ez a viszonyulás szabja meg művészetét, tudományát és vallásos magatartását is. Ösztönzője mindig az életközelség, a korszerűség és a közösség, azaz „a nép, egy népréteg” vagy „a nemzet” értékei lesznek⁴¹. Időisége lehetővé teszi számára, hogy helyesen fogja fel Isten különállóságát és transzcendenciáját. Vallásosságát az isteni szféra soha el nem érésének tudata, az „alázat” határozza meg. Jól látható, hogy Újszászy Kálmán egzisztencializmusa mindig a konkrét egyén és a közösség közötti viszonyok és magatartásformák filozófiája kívánt lenni. Ez az elgondolás azért is újszerű, mert a legtöbb egzisztencialista indíttatású filozófiával ellentétben, nála a közösség alapvető értékei már kezdettől a lételméleti kifejtés centrumában szerepelnek. Nem csak az ember autentikus viszonyulása „idő” tehát, hanem – mint *Kultúra és nemzet* című 1936-os tanulmányában ő maga írja – idői „a nemzet, mint ahogy idői a kultúra és idői maga a szellem is”⁴². Mindez azonban továbbra is a konkrét egyénre, mint egzisztenciális alapra utal vissza, mely így elválaszthatatlannak bizonyul a kollektív értékek iránti etikai felelősségtől: „Az, hogy nemzet legyen, hogy a kultúra, a szellem történjék, az egyedül rajtunk, a személyeken fordul meg. Ennél magasabb metafizikai értékelése a személynek nem lehetséges, de ennél nagyobb etikai felelősség sem hárulhat a személy vállaira soha”⁴³. Egyénnek és közösségnek ez az értékek és felelősség által közvetített kapcsolata jól érzékelhetően mutat rá a „nevelésnek”, mint alapvető szellemi funkciónak a szerepére Újszászy Kálmán gondolkodásában. Ha Újszászy egyik 1930-as évekbeli fő törekvése az volt, hogy – mint mondja – egy „karakterisztikus filozófiai gondolkodást” alakítson ki, „nem egzisztencializmust, magyar egzisztencializmust, de valami affélét”⁴⁴, akkor ez a gondolkodás vitathatatlanul kötődik a „nemzeti közösség” és mindeneke előtt a „nemzetnevelés” fogalmához.

Szellem és nevelés

Valójában egyáltalán nem lehetetlen közvetlen kapcsolódási pontokat találni Újszászy Kálmán fentebb röviden ismertetett filozófiai gondolatai és azon vezetői, nevelői és kutatói tevékenységek között, melyeket ő a sárospataki cserkészmozgalom, a falu-

szemináriumi és falukutatói munka, a népfőiskolai és más nevelési célú mozgalmak érdekében kifejtett⁴⁵. Szembetűnő például, hogy 30-as évekbeli publikációiban milyen színesen keverednek a különböző nevelési programok beszámolóí, a szociográfiai szemléletű írások és a filozófiai jellegű tanulmányok. Egy bizonyos filozófiai tónus azonban szinte mindenütt felismerhető: az idői magatartásra jellemző kortársi érdeklődés nyomai⁴⁶. A filozófiai kérdésfeltevések jelenlétét méginkább megvilágítja Újszászy Kálmán azon kijelentése, miszerint a faluszemináriumi munka maga is egy filozófiai indíttatású törekvés konkrét megvalósulásának tekinthető. E munka, írja, „végig megmaradt tanító, nevelő, a falusi lekipásztorságra felkészítő munkának, de oly módon, hogy értelmet adóját, *primum movensét* nem másban, hanem a szellem sajátos, a filozófiai rendszerek megismerése során előttem feltárulkozó szerkezetében látta”⁴⁷. Mindennek hangsúlyozása azért fontos, mert érthetővé teheti egyrészt azt, hogy az erőteljesen közösségi nevelési gyakorlatok felé való fordulás milyen filozófiai motivációkkal rendelkezett Újszászynál, másrészt rávilágíthat arra, hogy milyen tapasztalati alapokból származott nála az a szellemfilozófiai és egzisztencialista alapállást végső soron egyesítő és kimunkáló filozófiai belátás, melynek alapján vallotta, hogy „a nevelés a szellem emberre irányultságának egyetlen lehetséges formája”⁴⁸. A nevelés filozófiai jelentőségét elsőként megfogalmazó írás az 1937-ben publikált *Szellem és rendszer* című tanulmány. Újszászy itt kiindulópontjának nem a konkrét egyén egzisztenciális szituációját, hanem az ennek életét meghatározó két alapvető „szellemi létforma”, az ún. „immanens” és „transzcendens” szellem elemzését választja. Ez a tipológia – mely majd egyik fő gondolatmenetét képezi *A falunevelés szellemi alapjai* című műnek is – valószínűleg ugyanolyan sokat köszönhet a Böhm Károly és Bartók György-féle szellemfilozófiai indíttatásnak, mint a konkrét faluszemináriumi munka során felhalmozódott tapasztalatoknak⁴⁹. Újszászy immanensnek nevezi a „világot produkáló és ennek minden történésében benne lévő”, illetve azt működtetni képes „véges, idői szellemet”⁵⁰. Ennek fő jellemzői az organikusság, a kauzalitás és a racionalitás. A immanencia ebben az értelemben a világban élő ember pszichikai és természeti gyökerű megnyilvánulásait jelenti. Mindezzel szemben áll a szellem transzcendens létmódja. A transzcendens szellem „nem ebben a világban, azaz nem a véges idői világban történő szellem”⁵¹. Bár ugyanúgy idői jellegű, mint a szellem másik módja, időisége végtelen természetű. Felépítése következésképpen anorganikus, antikauzális és antiracionalisztikus. Benne az emberi létnek az isteni szféra részéről befolyásolt örök értékei öltenek testet. Újszászy fő állítása az, hogy a szellem teljessége csak immanencia és transzcendencia rendszerben megvalósuló kapcsolata révén lehetséges. A rendszer valójában nem más, mint a szellem kiteljesedése és hiánytalan megmutatkozása az ember immanens és transzcendens értékeinek kapcsolatában. „Rendszer ott keletkezik, ahol az immanens szellem felé irányult transzcendens szellem történése érinti a transzcendencia felé nyitott immanens szellem történéseit. Az immanens szellem ilyenkor a transzcendens szellem teljességében részesül”⁵². A rendszer így az emberi szellem legteljesebb valóságaként fogható fel, mint a „két létformában történő szellem egysége”⁵³. Ez az egység ugyanakkor sem-

miképpen sem statikus egység. Ahogy Újszászy kifejti, a szellem rendszerei egymást váltják, gazdagodnak és elszegényednek. Mindez egyúttal rávilágít a nevelés alapvető egzisztenciális funkciójára is. Hiszen ha a rendszer által nyújtott szellemi teljesség sohasem valami készen és természetből fogva adott, hanem kialakuló, akkor ehhez az embernek el kell jutnia, s amennyiben közösségi lény másokkal együtt kell eljutnia. Ezen a ponton lényegi kapcsolat mutatkozik a nevelés és a szellem rendszere között. Ha a nevelés végső céljait tekintve a teljességre törekszik, akkor szükségképpen épül a szellem rendszerére. Ahogy Újszászy Kálmán megfogalmazza: „A nevelésben tehát, amelynek végső célja nem lehet más, mint teljes élethez eljuttatni a neveltet, ezt a nevelői célt másképp, mint a rendszer segítségével elérni nem lehet”⁵⁴. A szellem teljessége kifejezi az ember valóságos szituációját, a „nevelés pedig céltévesztett, ha nem erre a valóságos szituációra nevelés”⁵⁵.

Ezek a gondolatok az 1941-es *Ember és nevelés* tanulmányban érik el végső kifejlésüket. Ebben az írásában Újszászy minden addiginél egyértelműbben törekszik szellem, ember és nevelés viszonyának tisztázására. Állítása szerint a szellem és a nevelés fogalmi kölcsönösen feltételezik egymást: „Szellem nélkül nevelés nincs, mint ahogy szellem sincs... nevelés nélkül”⁵⁶. Ám ez a kapcsolat csak azért lehetséges, mert mindkét tényező funkcionális középpontjában az ember áll: „A szellem jelentkezése mindig nevelői tevékenység következménye, nem pedig természetes folyamat az emberben, de ez a nevelői tevékenység csak ott van, és annyiban van, amennyiben a szellem az ember felé fordul”⁵⁷. A szellem azonban nem az ember tulajdona vagy az ember céljainak kiszolgálója. A szellem „önfenntartásra” törekszik, s ebben az „önmagamegvalósításban” talál az emberre⁵⁸. Ez a kétségkívül az isteni transzcendencia gondolatára és Böhm Károly elgondolásaira egyaránt visszavezethető állítás mutat rá a nevelés alapvető filozófiai funkciójára. A szellem transzcendens és immanens elemei között egyedül az emberi magatartás és e magatartás tökéletesítése képes összhangot teremteni, és ezáltal beteljesíteni a szellem saját törekvését. A nevelés azonban nem megteremti a szellemet, csupán lehetővé teszi azt az emberi élet számára. Nem értékteremtő, hanem értékirányító. Ebben a szerepében azonban egyedülálló. Ezért állíthatja Újszászy, hogy a „nevelés a szellem emberre irányultságának egyetlen lehetséges formája”⁵⁹.

Szembetűnő, hogy Újszászy Kálmán filozófiai alapállásában az ember teljes valóságát kereső „egzisztencialista” álláspont egy az emberi szellem teljességét felmutató „szellemfilozófiai” elgondolásban találja meg alapját. A két látszólag ellentmondó filozófiai törekvést azonban a nevelés feltétlen értelmét és értékét hirdető belátás egyesíti. A nevelés Újszászy számára nem pusztán a pedagógusi mivolttal természetesen együttjáró tevékenység, hanem egy filozófiailag döntő fontosságú kitüntetett szellemi funkció: benne az ember és az emberi közösség „egzisztenciamegartó ereje” és „éleformáló hatalma” ölt testet⁶⁰. Mint írja, „a nevelés a legmagasabb rendű ‘logikus’ akció az ember életében, amin túl már a hit világa és benne az embernek az istenséggel való találkozása történik”⁶¹. Ha azonban a hit világának feltárása természeténél fogva a teológiára tartozik, akkor az emberre vonatkozó bölcséleti ismeretek tekinte-

tében filozófia és pedagógia egymás mellé kerül. Ezért állíthatja Újszászy kifejezetten, hogy „metafizikai rendszer mellett önállóan, egymagában egzisztáló nevelői rendszer nincs”⁶². Vagy másképpen: „egy [nevelési] rendszer szükségességének gondolata fel sem merül ott, ahol filozófia nincs mögötte”⁶³. Ezek a gondolatok rávilágítanak annak az általános nevelésfilozófiai koncepciónak a szükségességére, amelynek kidolgozására Újszászy Kálmán *A falunevelés szellemi alapjai* című művében vállalkozott.

A falunevelés szellemi alapjai - a főmű

Ha *A falunevelés szellemi alapjai* Újszászy Kálmán filozófiai főművének tekinthető, ez mindenekelőtt azért van, mert benne kiforrottan és részletesen kidolgozottan találhatjuk gondolkodásának az előző fejezetekben elemzett szinte valamennyi elemét. Az összefoglalásra való törekvés ugyanakkor bizonyos kérdések új és eredeti megfogalmazásával, magas fokú spekulatív erővel és filozófiai absztrakcióval párosul, így nem túlzás azt állítani, hogy a szóban forgó műben Újszászy filozófiai munkásságának csúcsteljesítményét éri el. Kétségtelen, hogy az alkalmazott filozófiai kategóriák minden következetes alkalmazás ellenére a heterogenitás jegyét mutatják: a „szellem”, az „immanencia és transzcendencia”, a „rendszer” alapfogalmai Böhm Károlyra és a német idealizmusra visszavezethető elgondolásokat elevenítenek fel, míg a „paradoxon” és az „egzisztencia” gondolata egyértelműen kierkegaardi, a „lét és létező” meghatározottságait közvetítő megfogalmazások pedig Heidegger hatását tükrözik. Ez a gondolati sokféleség azonban nem veszélyezteti a mű alapkoncepciójának egységét, mert azt Újszászy saját nevelésfilozófiai „látásmódja” tartja fenn. Ahogy munkája előszavában ő maga fogalmazza meg: „Ami ebben a tanulmányban sajátos, az abból a látásból fakad, hogy a neveléstudomány nemcsak filozófián alapszik, hanem maga is filozófia. Ez a látás magyarázza azt, hogy a dolgozat, jóllehet tárgya egyike a legaktuálisabb nevelési kérdéseknek és távolabbi célja is tisztán pedagógiai, természete szerint mégis filozófiai jellegű munka”⁶⁴. A nevelésfilozófia nem csupán keretet biztosít fontos metafizikai kérdések tárgyalásához, de egy önálló kultúrfilozófiai elképzelés alapvetéseként is szolgál.

Újszászy Kálmán munkája a szellem általában vett természetének már fentebb elemzett kategorizálásával kezdődik. Az szellem immanens és transzcendens létmódjainak meghatározása alkotja azt az alapvető keretet, amely alapul szolgál a mű minden további állításához. Ami az itt található elemzésekben újdonság Újszászy korábbi írásaihoz képest az a két szellemi létmód egymáshoz fűződő viszonyának értelmezése. Az immanencia és transzcendencia együttes fennállási módja a soha fel nem oldható és soha meg nem szüntethető másság és ellentmondás viszonya: a paradoxon. Ahogy egy nyilvánvalóan kierkegaardi ihletésű tételben olvashatjuk: „A paradox nem idegen a szellemtől, hanem benne gyökerezik a szellemben, amely mint paradox viszony minden paradoxnak a forrása és hordozója”⁶⁵. Ez a paradox jelleg határozza meg a szellem rendszerszerűségét is. Az organikus és racionális immanencia illetve a feltét-

len értékeket közvetítő transzcendencia egységét és ennek folytonos történést a szellem rendszerének a paradoxonban „egymásnak feszülő energiái” biztosítják⁶⁶. Újszászy gondolatmenete annak bemutatására törekszik, hogy világossá tegye: a szellem paradox rendszere valójában nem más, mint az, amit kultúrának nevezhetünk. Értelmezése szerint a kultúra fogalma pontosan reprodukálja a szellem immanens és transzcendens formájú tevékenységének rendszerét. A kultúra a „testté lett rendszer, maga a láthatóvá lett, ‘realizálódott’ szellem”⁶⁷. Benne az immanens elem az ún. „magas-”, a transzcendens elem az ún. „mélykultúra” letéteményese. A kettő természetesen nem értékkülönbséget fejez ki. Az első a szellem racionális mibenlétét, a második a szellem pusztán értelemmel megmagyarázhatatlan, irracionális valóságát közvetíti. Egységes fennállásuk a szellem teljes történést biztosítja. A kultúra fogalmának ez a metafizikai tipológiája teszi lehetővé, hogy Újszászy szembe állítsa azt a „civilizáció” fogalmával. A civilizáció a szellem keretek nélküli mozgása vagy fejlődése. Ebben a mozgásban a szellem saját létmódjainak teljes jelenléte nélkül, azaz teremtő feszültség nélkül, csak „álkultúrák” létrehozására képes⁶⁸.

A falunevelés szellemi alapjai első részének egyik fő állítása az, hogy a kultúra fogalma elválaszthatatlan a nemzet fogalmától. „A kultúra, ami mindig rendszer s mint ilyen a szellem történése, egyedül a nemzetben lehetséges”⁶⁹. Újszászy Kálmán idevágó gondolatai különös figyelmet érdemelnek. A nemzet fogalmát ugyanis szigorúan elválasztja a „faj” és a „nép” gondolatától. A nemzet valójában soha nincs a fajhoz vagy a néphez kötve. Míg az előző kettő „vér-”, illetve „sorsközösséget” fejez ki, a nemzet csak mint „kultúráközösség” értelmezhető. Ebből következően – állítja Újszászy – ha a faj és a nép rendelkeznek is bármilyen értékkel, ezt csak is a nemzet szellemi értelemben meghatározott fennállása révén érhetik el. Önmagukban véve nem csupán helytelen elméleti elgondolások, de egyenesen politikailag veszélyes következmények alapjául szolgálhatnak. Mint Újszászy különös éleslátással ebben az 1938-as műben megfogalmazta: „Ez az oka annak, hogy sohasem a nemzeti, hanem mindig a faji kultuszban keresendő azoknak a küzdelmeknek a forrása, amelyek népeknek és nemzeteknek a pusztulását is maguk után vonják”⁷⁰. A nemzet fogalma Újszászynál így elsősorban nem politikai, hanem filozófiai természetű fogalom. Benne a szellem történéstének egy adott formája fejeződik ki. Meghatározása szerint: „A nemzetnek nem adhatjuk mélyebb metafizikai magyarázatát annál, hogy mint a kultúra testetöltését, végeredményben a szellem testetöltésének tekintjük”⁷¹. Ebből következően a nemzet nem más, mint a mély- és magaskultúra szellemi formáinak alapvető megjelenési módja.

Az eddig elmondottakat fejlesztik tovább Újszászy Kálmának a „falu” és „város” természetére vonatkozó nézetei. Az itt kibontakozó filozófiai elgondolások döntő jelentőségűek, s még ma is újszerűnek hatnak. Újszászy fő állítása az, hogy a szellem nem csupán kulturális megjelenési formákkal rendelkezik, de az ember konkrét településformáiban is testet ölt. Ez utóbbiak „a szellem struktúrájához, életéhez annyira hozzátartoznak, hogy semmivel sem pótolhatók”⁷². A szellem tehát *helyhez kötött*, s ez a kötöttsége mutatkozik meg az emberi közösség olyan elrendeződéseiben, mint a falu

és a város. A falu és a város értelmezésében Újszászynál így egyfajta „metafizikai háttér”⁷³ érvényesül, s ez világít rá a szellem teljes természetére is: szellem csak nemzeti kultúrák közösségeiben, mély- és magaskultúrák kifejeződéseként létezhet. Az előbbi konkrét településformája a falu, az utóbbié a város. Hasonlóan, az első a szellem transzcendens, a második a szellem immanens formájának helye. Ez a jellemzés szemléletesen mutat rá falu és város egy adott kultúrában kialakuló rendszerbe foglalt paradox viszonyára. Ellentétük a szellem természetéből fakadó feszültség eredménye, s nem fejlődési vagy értékkülönbséget rejt magában. Mindez pontosan rámutat a falunak, mint transzcendens jellegű szellemi tényezőnek a nemzeti kultúra fejlődésében játszott alapvető szerepére, azaz arra, hogy „a falu léte nem esetlegesség, hanem a szellem életéből és annak természetéből folyó szükségesség”⁷⁴.

A falunevelés szellemi alapjai második fő része egy nevelésfilozófiai alapvetés kidolgozását célozza. Ennek a programnak Újszászy Kálmán azon meggyőződése szolgáltat vezérfonalat, miszerint „a nevelés univerzális funkció” az ember életében, azaz „nincs az emberi életnek olyan mozzanata, amelybe bele ne fonódnának pedagógiai hatások”⁷⁵. A pedagógia így az ember általában vett értelmezését, tehát egy filozófiai antropológia kidolgozását is lehetővé teheti. Ezt a célt szolgálják Újszászynak az „egyéniiségre” és „személyiségre” vonatkozó megfontolásai. Ez a kategorizálás az ember „pedagógiai lényegére” igyekszik rávilágítani a már kifejtett szellemfilozófiai keretek között. Az egyéniség az embernek organikusan, azaz a leszármazásnak köszönhető, a személyiség az embernek önmagában álló, saját döntésén alapuló pedagógiai meghatározása. Újszászy értelmezése szerint pedagógiai szempontból tekintve a két forma a szellem két létmódjának megfeleltethető, s ez összességében azt jelenti, hogy „a szellem és annak természete a kulcs az ember pedagógiai lényegének, az embernek, mint pedagógikumnak a megértéséhez”⁷⁶. Mindez azonban egyúttal azt is jelenti, hogy az ember pedagógiai egysége, mint az egyéniség és személyiség szellemi egysége, csak egzisztenciálisan „paradox egységként”⁷⁷ értelmezhető. Ennek a paradox egységnek a kidolgozása a nevelés általános és egyúttal legmagasabb rangú feladata. Az embernek, mint „pedagógikumnak” a szellem általános természetében való rögzítése így nem csak egy általános nevelésfilozófia kialakításának szükségességére mutat rá, de arra is, hogy a szellem, mint kultúra és mint nemzet csak a nevelés intézményes keretei által az, ami.

Ez utóbbi gondolatok pontos kifejtését találjuk a „Nevelés és állam” illetve „Nevelés és egyház” alfejezetekben. A nevelés intézményrendszerének pusztá leírásánál azonban jóval többről van itt szó. Újszászy a nevelés alapvető, antropológiai fundamentumot betöltő szerepét értelmezve jut arra az újszerű álláspontra, hogy állam és egyház csak, mint a szellem pedagógiai funkcióinak megtestesítői értelmezhetők. Ehhez az állásponthoz az ember pedagógiai lényegének elemzésén keresztül vezet az út. Egyrészt ha az állam alapvető célja nem más – írja – mint az egyéniség szabadságának biztosítása, ahol a „szabadság” fogalma mint a nevelés folytán és a nevelés által biztosítható kategória jön szóba, akkor „épp azért, mert az egyéniség pedagógikum és csak pedagógikum, az állam sem lehet egyéb lényege szerint, mint pedagógikum”⁷⁸.

Az állam politikai hatalmi természete így Újszászy szerint lényegéből eredően alárendelődik nevelési funkciójának. A politika pedagógiai alapvetést nyer: „Az állam alapjában csak pedagógiai hatalom, és csak azért nőhet más vonatkozásban is hatalommá az ember felett, mert alapjában ez”⁷⁹. Ez azonban csak az egyik oldal. Hiszen amennyiben az egyéniség csupán az immanenciát kifejező része az ember teljes pedagógiai lényegének, annyiban az állam sem lehet a nevelés kizárólagos letéteményese. A hiányzó transzcendens oldalt a személyiségnevelésnek kell biztosítania. A személyiségnek az egyéniségtől eltérően lényege nem a szabadságban, hanem a döntésben áll. A döntés viszont Újszászy szerint mindig másoktól való függőséget fejez ki, és végső értéke csakis transzcendens természetű lehet. A személyiségnevelést így csak a transzcendens értékeket kifejező intézmény biztosíthatja, s ez az egyház. Ez azonban – hasonlóan az állam fogalmához – azt jelenti, hogy „az egyház alapjában nem lehet más, mint pedagógiai természetű hatalom”⁸⁰. Alapvető céljának a személyiség életének nevelés általi kibontakoztatása kell lennie. Mindez annak a konklúzióknak a levonására készítt, hogy az emberi szellem immanens és transzcendens elemei egységének megfelelően, teljes nevelés csak egyéniség- és személyiségnevelés paradox viszonyában állhat fenn. Ami egyet jelent azzal, hogy teljes nevelés az állami és egyházi nevelés feszültséggel bíró „együtt-történetében” lehetséges⁸¹. Amennyiben azonban államot és egyházat mindig nemzet hordoz, akkor a szóban forgó paradox egységnek is a „nemzetnevelés” fogalma fog végső értelmet adni, amely Újszászy szerint „a legigazibb szellemi nevelés vagyis a legszellemibb nevelés”⁸².

A falunevelés szellemi alapjai utolsó alfejezete a kidolgozott szellem- és nevelésfilozófiai alapvetés végső elméleti következményeit tárgyalja. A fejezet központi fogalma a „rend”. A rend Újszászy Kálmánál a szellemnek helyhez, tehát faluhoz vagy városhoz kötött, mély- vagy magaskultúrát kifejező, s a nemzeti mivoltot megtestesítő jellegéből az egyes emberre háramló követelményét fejezi ki. Arra utal, hogy az ember saját lényegének megfelelően szerepét csak akkor tölti be maradéktalanul, ha helyi kultúrája közegébe „kivetetten” nemzeti létét hivatásként vállalja: „A rend a nemzeti létnek tudatosult és hivatásként vállalt kivetettsége”⁸³. Ez a hivatástudat az emberrel szemben egy folytonos követelményt támaszt, és lehetővé teszi hogy tevékenységében a szellem konkrét kifejezésformáit, azaz a falut, várost és a hozzátartozó kultúrákat, a maguk értelme szerint megvalósítsa. Az ember ezáltal képes legmagasabb szellemi lehetőségének és a legértékesebb nevelési ideálnak megfelelni. A „rend” így végső soron magának az emberi létezésnek az értelmét adja meg. Ahogy Újszászy Kálmán írja: „az ember önmagában teljes létének értelme abban van, hogy a szellemért, közelebről a nemzetért van”⁸⁴.

A filozófiai mint magatartás

Bartók György, *A falunevelés szellemi alapjai* műről írt ismertetésében, miután abban a faj, nép és nemzet fogalmairól elmondottakat, „a legjava magyar filozófiához tartozónak” minősítette, így zárja megjegyzéseit: „Újszászy könyve a magyar irodalom

igazi gazdagodását jelenti s óhajtható volna, hogy hatására a könyvben foglalt kérdések komoly és elmélyedő vita tárgyává tétessenek⁸⁵. Jól ismert, hogy a második világháborút követő politikai fordulat fokozatosan felszámolta mind általában a Bartók által kívánatosnak tartott vitához, mind az Újszászy Kálmán tevékenységének folytatásához szükséges szabad gondolkodási kereteket. Az oktatói, nevelői, teológusi és filozófusi munka ellehetetlenülése folytán Újszászy Kálmán egy újfajta szolgálatra és egy újfajta értelmiségi szerepvállalásra kényszerült. Mindezzel együtt változott munkája természetének hatékonysága is. Ám elmondható, hogy ez a hatékonyság semmit sem veszett abból a minőségéből, melynek eredetét talán éppen a kidolgozott filozófiai gondolatok közegeiben találhatjuk. Ahogy ő maga megfogalmazta: „a hatékonyságot én abban mérem, hogy az ember hű marad-e választott eszméihez, hivatásához”, s ennek mélyén ott a „hivatástudat, hogy nekem...dolgom van Sárospatakon”⁸⁶. Mégha tehát a filozófiai értékteremtés dolgát a szellemi értékmezőzés dolga követte, és magát a „szellem” fogalmát a „pataki szellem” fogalma váltotta fel, akkor is megszakítatlannak látszik Újszászy Kálmán életművében az a „rendi” elkötelezettség, az a „hivatásként vállalt kivetettség”, az a „szellem és nemzet” érdekében vállalt magatartás, melyek alapjait saját filozófiai műveiben éppen ő maga fektette le.

Jegyzetek

¹ Ahogy egyik méltatója, Kováts Dániel megállapította, „hatásában a nevelő véste be leginkább és legmélyebben bélyegét szellemi életünk folyamataiba”: Kováts Dániel: Újszászy Kálmán és a magyar falunevelés problematikája, in: Újszászy Kálmán emlékkönyv, szerk. Balassa Iván, Kováts Dániel, Szentimrei Mihály, Széphalom 8. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, Szabad Tér Kiadó, Budapest-Sárospatak, 1996, 505.o. (a továbbiakban: Emlékkönyv)

² Értékes adalékokat szolgáltat Újszászy Kálmán filozófia tanári működéséről Kiss Pál tanulmánya, Újszászy Kálmán, a filozófia tanára, in: Széphalom 9., szerk. Kováts Dániel, 1997.

³ Vö. a következő megjegyzéseket: „Az egyik cseh-testvér ösztöndíjas diáktársam révén ott [Skóciában] ismertem meg Barth Károly Römerbriefjét, ami egyszer s mindenkorra eljegyzett a dialektika-teológiával, megismertette magával a teológus gondolkodással is”, valamint „Már a Römerbrieftől befolyásoltan kértem a következő ‘vándorévet’ Svájcba, a bázeli egyetemre, 1927 őszén. Ez az év első sorban a dialektika-teológia többi képviselőjének, főleg Brunner és Thurneysen teológiai gondolkodásának megismerésére szolgált”, Újszászy Kálmán: Önéletrajz, in: Széphalom 7., szerk. Kováts Dániel, 1995. 5-6.o. Lásd még uő: Az első negyven év, in: Emlékkönyv, 17.o.

⁴ A „dialektikai teológia” magyarországi szerepéről és hatásáról, lásd Gál Zoltán tanulmányát: A ‘dialektikai teológia’ hatása, amely Újszászy Kálmánt a barth-i tanok első magyarországi képviselői között említi. In: A magyar protestantizmus 1918-1948, szerk. Lendvai L. Ferenc, Kossuth Könyvkiadó, 1987, 346.o.

⁵ Mindezzel kapcsolatban lásd: Tavaszgy Sándor: A dielaktikai teológia problémája és problémái, Kolozsvár, 1929.

⁶ Lásd a mű előszavának megállapításait: „Az újszövetségi tudományok már túlestek azon a koron, amikor elsősorban a kritikai taglalásokra volt szükség; ma már a régi eredményeken keresztül bár, de arra van szükség, hogy közvetlen viszonyba hozzuk őket Jézus Krisztussal, a Kijelentéssel”. Újszászy Kálmán: A negyedik evangélium írója, (1929, részlet), in: Emlékkönyv, 106.o.

⁷ Újszászy Kálmán: A protestáns teológia főbb irányainak hatása az újszövetségi tudományok művelésére = Sárospataki Református Lapok, 1930. 5. szám 85-86.o. és 16. szám 94-96.o.

⁸ Lásd ehhez Kiss Pál visszaemlékezését Újszászy Kálmán tanításaira filozófiai előadásain, „szinte tévedhetetlenül meg tudjuk ítélni, hogy mi a filozófia és mi a teológia. A filozófia az ember nagyon emberi vélekedése önmagáról és saját világáról, a teológia pedig az élő Isten önmagáról való beszéde, kijelentése a Jézus Krisztusban”, Kiss Pál: i.m. 349.o.

⁹ Újszászy Kálmán: 'A szociográfiai szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb, csak a csúcsra nem'. Huszár Tibor beszélgetése Újszászy Kálmánnal, in: Emlékkönyv, 37.o. Fontos adalék, hogy Újszászy – mint azt ő maga megállapítja – valójában ennek a teológiai tárgyú dolgozatnak az alapján nyert kinevezést a teológia filozófiai-pedagógiai tanszékére. Vö. Újszászy Kálmán: Sorsommá lett Patak, in: Emlékkönyv, 19.o.

¹⁰ A „paradoxon” mint Újszászy egyik fontos filozófiai gondolata, maga is a dialektikai teológia egyik központi fogalma. Lásd ehhez egyik sárospataki tanártársának munkáját: Vasady Béla: A paradoxon a teológiai gondolkodásban, Debrecen, 1932.

¹¹ Újszászy Kálmán: A falunvelés szellemi alapjai, Sárospatak, 1938, 5.o.

¹² Újszászy Kálmán: A szellem életének modern megnyilvánulásai és az igehirdetés, in: Emlékkönyv, 120.o.

¹³ Kierkegaardnak a protestáns teológiára gyakorolt alapvető hatásáról lásd Koncz Sándor nemzetközi összehasonlításban is jelentős művét: Kierkegaard és a háború utáni teológia, Miskolc, 1938. A szerző a mű előszavában mások mellett köszönetét fejezi ki Újszászy Kálmánnak.

¹⁴ Újszászy Kálmán: Önéletrajz, in: Emlékkönyv, 5-6.o.

¹⁵ Lásd: „Hanem amikor a filozófiai tanszék megürült, akkor a teológiai akadémia tanárai – közöttük a legkonceptiózusabb, az erdélyi 'nagyoknak' Patakra került egyike (Tavaszy Sándornak, Makkai Sándornak, Ravasz Lászlónak az osztály-, kor- és nemzedéktársa) Mátyás Ernő (akinek jelentős szerepe volt abban is, hogy én Patakra kerüljek) – a filozófiai-pedagógiai tanszék tanárának javasoltak”, Újszászy Kálmán: A szociográfusi szemlélettel..., in: Emlékkönyv, 38.o.

¹⁶ Jelen írásban nem lehet feladatunk Böhm tanainak beható ismertetése. Filozófiájának korszerű és tárgyilagos értékeléséhez lásd: Hell Judit, Lendvai L. Ferenc, Percz László: Magyar filozófia a XX. században, Áron Kiadó, 2000, 68-84.o.

¹⁷ Bartók főként Kolozsvárt és Szegeden, Makkai főként Kolozsvárt és Debrecenben, Ravasz, Tavasz, Varga Kolozsvárt, Tankó Debrecenben tanított. Megjegyzendő, hogy egy hagyatékban megtalálható írásában Újszászy Böhm és tanítványai gondolkodásában „a protestáns szellemiség sajátos jegyeit” látja „vidéki egyetemeken” intézményesült, szemben a Pauler Ákos nevével fémjelzett „budapesti vonallal”. Újszászy Kálmán: Lektorai megjegyzések Dr. Horkay

Lászlónak a 'Magyar filozófia története' című kéziratához (1975), *kézirat, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára, Kt.d. 7069, 20-21.o.*

¹⁸ *Újszászy Kálmán: A tárgy problémája Rickert ismeretelméletében, Sárospatak, 1932. Lásd a 3-4, 17-18, 31, 72-86. oldalakat.*

¹⁹ *Kibédi Varga Sándor: Ismertetés Újszászy Kálmán: A tárgy problémája Rickert ismeretelméletében című művéről = Athenaeum, 1934. 1-3. szám, 87.o.*

²⁰ *Lásd: Az 'időbeli' és az 'idői' ember (Egzisztencializmus és magatartás) = Szellem és Élet, 1936. 4. szám; Szellem és rendszer = Szellem és Élet, 1937. 1. szám; Ismertetés Kondor Imre: Az európai filozófia problémáinak története című művéről = Szellem és Élet, 1939. 3. szám.*

²¹ *Lásd Bartók György: Ismertetés Újszászy Kálmán: A falunevelés szellemi alapjai című művéről = Szellem és Élet, 1939. 4. szám, valamint későbbi hivatkozását a műre, Bartók: Faj, nép, nemzet = Szellem és Élet, 1940. 2. szám.*

²² *Újszászy Kálmán: A tárgy problémája Rickert ismeretelméletében, i.m. 10. o. (kiemelés az eredetiben).*

²³ *Ua. 69. o.*

²⁴ *Ua. 70. o.*

²⁵ *Ua. 85. o.*

²⁶ *Kibédi Varga Sándor: i.m. 86.o.*

²⁷ *Ua. 88. o.*

²⁸ *Vö. Földes-Papp Károly: Az autonóm ismeretelmélet fogalma. Rickert és Hartmann ismeret-tanának bírálata alapján, Magyar Tudományos Akadémia, 1941, 23, 27, 40, 42. oldalak; valamint H. Rickert: A filozófia alapproblémái, Európa Kiadó, 1987, 339.o.*

²⁹ *Valójában – saját bevallása szerint – ez az egzisztencialistának nevezhető attitűd messze megelőzte a professzionális filozófiai kérdések iránti érdeklődését. Mint írja, számára azok a gondolkodók váltak jelentőssé, akiknél „személyiség és gondolkodás egymást magyarázva elválaszthatatlanok egymástól”...„Szent Ágostontól Lutheren, Pascalon, méginkább azonban Kierkegaardon és Dosztojevszkijen át vezetett az út a krízis teológiájának is nevezett dialektika teológia közvetítésével a korai egzisztencializmusig úgy, hogy közben filozófiai doktori értekezésem erősítette bennem Leibnizet is, Kantot is, Hegelt is, és a századforduló értékfilozófusait, köztük a nekem legérdekesebbet, Böhm Károlyt”, Újszászy Kálmán: Sorsommá lett Patak, in: Emlékkönyv, 19.o.*

³⁰ *Újszászy Kálmán: A filozófia válsága = Sárospataki Református Lapok, 1934. 41. szám, 221.o.*

³¹ *Uo.*

³² *Újszászy Kálmán: A szellem életének modern megnyilvánulásai és az ige hirdetés, in: Emlékkönyv, 116.o.*

³³ *Uo.*

³⁴ *Pesszimizmuson – mint Újszászy hangsúlyozza – nem érzelmi állapotot, hanem az ember önmaga elégtelenségének tudatából fakadó pozitív magatartást kell érteni. Lásd ehhez: ua. 119.o.*

³⁵ *Uo.*

³⁶ *Újszászy Kálmán: Az 'időbeli és az 'idői' ember (Egzisztencializmus és magatartás), in:*

Emlékkönyv, 124.o.

³⁷ Ua. 125.o.

³⁸ Uo.

³⁹ Ua. 126.o.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Ua. 127.o.

⁴² Újszászy Kálmán: Kultúra és nemzet, in: Emlékkönyv, 202.o.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Kilenc évtized. Benda Kálmán beszélgetése. Újszászy Kálmánnal, in: Emlékkönyv, 32.o.

⁴⁵ A filozófiai kutatások és a pedagógiai gyakorlati munka szoros összhangját hangsúlyozza Kődöböcz József Újszászy Kálmán, a pedagógus című tanulmányában, in: Széphalom, 9, i.m. 355.o.

⁴⁶ Lásd például a kortársi érdeklődés alapvető jelenlétét Újszászy Kálmán A faluszeminárium (Sárospatak, 1934) című művének első három fejezetében: „A koreszmék szükségszerűen a falu felé fordítják a jelen érdeklődését”; „Az evangélium és az uralkodó koreszmék”; „A ma ifjúsága és a koreszmék”, 7-14.o.

⁴⁷ Újszászy Kálmán: Sorsommá lett Patak, in: Emlékkönyv, 20.o.

⁴⁸ Újszászy Kálmán: Ember és nevelés, in: Emlékkönyv, i.m. 143.o.

⁴⁹ Lásd az „immanencia” illetve a „transzcendencia” fogalmainak alkalmazását például A faluszeminárium (i.m. 11.o.) és A falu (Sárospatak, 1936, 7. és 64.o.) művekben.

⁵⁰ Újszászy Kálmán: Szellem és rendszer = Szellem és élet, 1937. 1. szám, 16.o.

⁵¹ Ua. 17.o.

⁵² Ua. 18.o.

⁵³ Ua. 19.o.

⁵⁴ Ua. 23.o.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Újszászy Kálmán: Ember és nevelés, in: Emlékkönyv, 143.o.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Ua. 144.o.

⁵⁹ Ua. 143.o.

⁶⁰ Újszászy Kálmán: Korunk emberének világnézete = Esztétikai Szemle, 1939. 1-4. szám (Mitrovics Gyula emlékkönyv), 67.o. *Megjegyezzük, hogy ez a tanulmány nem szerepel az Újszászy Kálmán emlékkönyv bibliográfiájában.*

⁶¹ Újszászy Kálmán: Ember és nevelés, in: Emlékkönyv, 147.o.

⁶² Újszászy Kálmán: Szellem és rendszer, i.m. 24.o.

⁶³ Újszászy Kálmán: A magyar falunevelés problematikája, kézirat, idézi: Kováts Dániel: Újszászy Kálmán és a magyar falunevelés problematikája, in: Emlékkönyv, 519.o.

⁶⁴ Újszászy Kálmán: A falunevelés szellemi alapjai, i.m. 5. o.

⁶⁵ Ua. 12.o.

⁶⁶ Ua. 16.o.

⁶⁷ Ua. 21.o.

⁶⁸ Ua. 26.o.

⁶⁹ Ua. 30.o.

⁷⁰ Ua. 36.o. Újszászy Kálmán a „nemzet”, „faj” és „nép” kérdéskörében kifejtett gondolatait nem csak a kortársak (v.ö. Bartók György: Faj, nép, nemzet, i.m. 78.o.), de egyes utólagos feldolgozások is (v.ö. Bolyki János – Ladányi Sándor: A református egyház, in: A magyar protestantizmus 1918-1948, i.m. 89.o.) igen jól kidolgozottak és haladónak tekintették.

⁷¹ Ua. 40. o.

⁷² Ua. 48. o.

⁷³ Ua. 47. o.

⁷⁴ Ua. 60.o.

⁷⁵ Ua. 62.o.

⁷⁶ Ua. 70.o.

⁷⁷ Ua. 74.o.

⁷⁸ Ua. 85.o.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Ua. 109.o.

⁸¹ Ua. 117.o.

⁸² Ua. 120.o.

⁸³ Ua. 127.o.

⁸⁴ Ua. 132.o.

⁸⁵ Bartók György: Ismertetés Újszászy Kálmán A falunvelés szellemi alapjai című művéről = Szellem és Élet, 1939. 4. szám 182.o.

⁸⁶ Újszászy Kálmán: Hit, haza, emberiség, in: Emlékkönyv, 56. és 57.o.

Szerkesztőbizottságunk új tagja bemutatkozik

Takács Ádám a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) és az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Filozófiai Doktori Iskolája végzős PhD-hallgatója. 1970-ben született Sárospatakon, itt végezte gimnáziumi tanulmányait. Az ELTE-n történelemszdiplomát, az EHESS-en a francia állam ösztöndíjával filozófia szakos oklevelet szerzett. Kutatási területét ismeretelméleti és történetfilozófiai problémák alkotják. Tanulmányai megjelentek a Spinoza-tanulmányok (szerk.: Boros Gábor, Áron Kiadó, 1994) és A történelem szerszámosládája (szerk.: Szekeres András, Atelier - L'Harmattan, 2002) c. kötetekben, valamint a BUKSZ, az Enigma, a Határ és a Századvég c. folyóiratokban. Társfordítója Gérard Noiriel: A történetírás "válsága" (Napvilág Kiadó, 2001) c. művének, további fordításait számos szakmai folyóirat közölte. Szerkesztőként közreműködött tanulmánykötetek és tematikus lapszámok összeállításában. Tanított a Károli Gáspár Református Egyetemen, az ELTE-n és a Debreceni Egyetemen. Két ízben volt előadó a sárospataki nyári népfőiskolán.

Bertha Zoltán

A nemzettudat létkérdései Illyés Gyula világképében

„Nem ismerek még egy népet, amelyik ennyit szenvedett. Idedobva idegenek közé, mint a másformájú csibe a baromfiudvarba. Meg kellene vizsgálni, hogy a legrégebb értelemben van-e magyar nép? Jó alkatú, de semmi nemzeti tudata nincs. Amíg fel nem pofozzák, addig azt sem tudja, hogy van. Abban a sváb községben, ahová engem német szóra adtak, magyart gyalázó verseket, mondókákat tanultam németül... Népünk pacifista, mert keleti. Átenged mindent. Nem volt polgársága. Óriási tennivalók vannak. A statisztikák szerint a halálba megy. (...) Én éltem egészséges nemzetekben, tudom, hogy ott milyen az életműködés. Igen érdekes dolog magyarnak lenni, mert a végzet játékát láthatjuk anyanyelvi közösségünkben. Akik nem törekednek népünk megismerésére, hanem szétbomlasztottságát a maguk egyéni érvényesüléséhez használják fel, saját létüket is veszélyeztetik ezáltal.”

Egy huszadik századi magyar helyzet-, akár ma is aktuális állókép (legfeljebb a folyamatos hanyatlás, ami mozgásnak látszik rajta), ezeréves történelmi sorsképletbe foglalva – és semmi próféta hevílet: hanem egyszerű, színtiszta igazságok világos számbavétele, noha a „végzet játékának” borzongató-titkos metafizikai távlataira is utalva egyszersmind. Éppen ezt a hetvenes évek elején fogalmazta-nyilatkozta így Illyés Gyula, de az ilyenféle folyton-folyvást feltoluló gondolatsorok mintha egész életművének eszmei gerincét képezve ismétlődnének, s formálódnának katartikus írásművek lényegévé, végighúzódnak műnemek, műfajok sokaságán – a lírától a szociográfiáig, a regénytől a drámáig, az esszétől-tanulmánytól a naplójegyzetig. S azokon belül is mennyi változatban! Mert bármily tragikus is a látvány és a gondolat tényyszerűsége, a hozzá illő hang nemcsak katasztrófizmussal, elégtikus és fájdalmas borúval lehet átítatva, hanem felrázó, lelkesítő aktivizmussal, megszenvedett bölcsességgel, sőt derűvel vagy akár összetett érzéseket kifejező iróniával is: vagyis a bele nem nyugvás lázító-serkentő energiáival. A diagnózis, a megszólalás komorsága vagy súlyosságúsága: tatárjárás- és törökkori, kuruc és romantikus siralmas énekek, nemzetihalál-képzetek hangulatát sűríti, keserű adys látomások (például: „S ha néhányan nem kiáltoznánk, / Azt se tudná, hogy őt pofozzák” / *A hőkölés népe*) reminiscenciáit görgeti, a (Németh László-i fogalom szerinti) „sorsnyomás” légkörét evokálja; másfelől viszont határozott, céltudatos küzdelemre hív, ellenállásra és önvédelemre szólít fel, reménységre biztat és feladatra kötelez: hogy „saját sorsunk a saját kezünkben legyen”. Elítéli a helyzettisztázást politikai erőszakkal is meggátoló, ledorongoló vá-

daskodást („soha nem íratott le gyakrabban, könnyedebben megrovó értelemben az, hogy búsmagyar, mint napjainkban”, „csak épp nem a baj megszüntetése, hanem növelése” érdekében – hangzik a hatvanas évekből), miközben a csupán a „lelki tunyaságot” fokozó busongást (a „hasztalan könnyecsorgatást”) szintén elhárítja. „Legyőzött országgént” „egy sors, egy nép, egy nemzet vagyunk, történelmünk tán sohasem látott mélypontján. Egyszerre kaptuk a legsúlyosabb dőfést, aminek a kiheverése magában elég volna, és a legnagyobb lehetőséget a jövő megteremtése, amely máskor nemzedékeknek is sok lett volna. Iszonyú vérvesztéssel, borzalmas bajokból kell kigyógyulnunk, s közben eszeveszetten kell dolgoznunk. S a nemzeti lét motorja, a szellemi élet közben áll. (...) Az ájult ember legelőször az eszméletét nyeri vissza. Nekünk a tagjaink mozognak, mielőtt eszméink mozognának. Ki mozdítja meg, ki téríti magukhoz ezeket?” – figyelmeztet Illyés (ezekkel a szavakkal '70 – '71-ben), ugyanakkor a szembenéző bátorság magatartásmintáit kínálva: nemzetünket „a halál fenyegeti, gyötrelmes haldoklással kivüle. Egy okkal több, hogy ne csüggesztő, hanem fölényes, már-már kihívó tekintet villanjon a szemből, mely állapotát vizsgálja”. Hasonlóképpen állapítja meg, szinte szenvtelené fojtott szenvedéllyel, vagy legalábbis az igazmondás kegyetlen-intő hűvösségével egy évtizeddel korábban, a rettenetes ötvenes évek végén is: „A magyar pusztuló nép. Olyan mégpedig, amelybe a pusztulás elemeit a fölháborodás nyomta. Irigyei fölháborodása, hogy mit díszelleg itt ez a jöttment, s a saját fölháborodása, hogy mit keresek én itt ennyi rosszakarat közt. Olyan pusztuló hát, amelyet nemcsak érdemes, hanem mintegy interkontinentális kötelesség megmenteni. De mivel senki más nem fogja megmenteni – azért, mert nem ismeri -, őt magát kell abból interkontinentális érdekből a megmentésre fölbízgatni. Ennek az első lépése, hogy a pusztulását elébe tárjuk: megismertessük őt először is a sorsával (...) a magyarság pusztulását legelszántabban a legelszántabb védelmezői ábrázolják”; „Nem kaptunk igazat, s hirdetnünk kell az igazságot. Demokráciát kell hirdetnünk, s minket kihagytak a népek demokráciájából. Egyenlőséget hirdetünk, s a magyart nem ismerik el egyenlőnek. Minden népet meg kell becsülni, hirdetjük, s a magyart – épp csak a magyart – nem becsülte senki”. Mindemellett erős és ösztökélő dinamizmussal, hangsúlyokkal jelenti ki: „Vannak úgynevezett pesszimista verseim. Aki személyesen ismer, tudja, hogy mondhatni, a zsigereimben optimista vagyok. Épp ez okozza tán a túl érzékeny reagálást az élet sötét jelenségeire”; „Rég túl vagyok azon, hogy a magyar nép jövőjét reménytelennek lássam. Sürgető gondjaim közé tartozik mindazáltal, hogy hangot adjak végre azoknak a kétségbeesett jajoknak, amelyeket a magyarság iszonyatos romlása érzeten évtizedek óta hordozok magamban”.

Az ilyesfajta kettősségek, paradoxonok, látszólagos ellentmondások végigkísérik Illyés Gyula pályáját, s átszövik filozofikus világnépeinek, racionális-bölcseleti jellegű létszemléletének egészét. Az avantgarde szabadvers depoetizáló törekvései, a modernista világlíra perspektívatágító inspirációi felől érkeve hajol közel a szűkebb szülőháza

tárgyi és emberi miliójéhez, kapcsolódik a népiség, a „petőfiesség” esztétikai hagyományaihoz is; a „magyar nép otthonos ritmusaihoz”, az „egyszerű, ősi és meleg emberséghez”, a „természet primitív és igazi életéhez” – ahogyan Babits Mihály jellemzi az új, a „második” nemzedéket felvonultató 1932-es versantológia szerzőinek látásmódját, így az Illyését is. De különlegesen mély és összetett ez az egyszerűnek tűsző újfajta realista tárgyiasság, ez a költői objektivizmus: mert leíró konkrétság és személyes érintettség különös szintéziséhez vezet: személytelenség és lelki bensőségesség, művészet és hétköznapiság varázsos összefüggéseire, vers és élet, szent és profán határainak összemosódásához; „Szekezem zajától / Rebbent föl a hajnal, / A növekvő nappal / Nőtt a táj és a szívem! (Szülőföldem); „Pólyám a dülőút pora volt vagy selymes televény kotló krumplibokrok alján” (Énekelj, költő); „Testem e nép, e táj” (Dülőút); „Egy nyír, egy nyár (...) egy napraforgó... félszezen ezek / várják tőlem, hogy versbe lépjenek” (Délben). Olykor szinte bizzar asszociációkig ugrik ez a „köznap-i mennyországgra” vágyó tekintet: „Tehén, Egyetlen, Egy, Hatalmas! / innen is úgy látlak: az ég / a te négy hű lábodon nyugszik” (Hősökről beszéllek); „Üdvözlégy, falu, üdvözlégy, atyám, üdvözlégy, ájtatos ökör” (Tékozló). A tárgyilagosság lírája (1933) című tanulmányában definiálja is a költő mindezeket a tendenciákat, szándékokat: „Ne magatokat, a környező világot vizsgáljátok, ez az igazi nagylelkűség, elég, ha a hang a tiétek”; „A költészet ott kezdődik, ahol a költő és a tárgy közt meghitt beszélgetés kezdődik”; „A költészet tiszta cselekvés tehát”; „a valóságból bontsuk ki a benne rejlő költészetet”. És Illyés valóban – Féja Géza szavaival: - „kisimogatja a tárgyaktól a lelküket”. Úgy, hogy a „nehéz földtől”, a „sarjürendektől” a tájhaza minden dimenziójáig, a társadalmi nyomorúságba szorított szegénység minden örökértékű emberi erőfeszítésig, a „három öreg”, a „szegények rejtő, halk szeretete” láttán-érezten igazoló szociális igazságtéves indulatáig, akaratáig: mintegy szakralizálódik az evilági, profán emberség teljessé táguló egész érdekszférája. Így magasztosul fel az emberi munka, a teremtő tevékenység, a rendtevő, a magát és a világot szakadatlanul tökéletesíteni igyekvő – „szálló egek alatt” „rendet a romokban”, „könny közt reményt” építő – vállalás és kötelességtudat, cselekvéséthosz; például a „mózesi két kőtáblává”, „szentegyház kettős tornyává” lényegülő-mitizálódó kérges apai *Két kéz*. A nemes értelem és munkálkodás egybeszövődő szimbólumaként, amely egység mintha valami archaikus, eredendő vitalizmussal telített, szekularizált, modern értelemvallás alapját is adná.

„Magyarország népe, / történelem mostohája, / kerekedj föl a pusztából / egy nap új honfoglalásra” – hangzik, s a buzdító-forradalmi intonáció kezdettől összefonódik a rémlátomások baljóslatúságával, merthogy éppen a fenyegető sorvadásveszély ellen kellene felindulni; a társadalmi és a nemzeti méltánytalanságok egész rendszerének a tarthatatlansága és tűrhetetlensége követeli a lét- és identitásvesztés megakadályozását; hiszen „Tűnnek a magyar falvak, bontja mind / fogas nyomor, halálos szára-

dás (...) Mennyi van hátra? Száz év? Vagy ötvennel / több mégis ennél? (...) Itt élt, igen s évezredig se tudta / e földet itt megszerezni – magának. / Zsellérként tengett rajta, túrve-húzva / nehéz igáját, míg halálra fáradt (...) Ing már, egy intés: és nyugat felé / új nép karjába fordul a Dunántúl. // Nem harag: - bánat füstöl csak szívemben” (*Ének Pannóniáról*); „Elfogy az ország (...) Veletek mennek a dülők, / a falvak, templomok. // Nem lesz magyar a föld, amely / magyartól megürül” (*Nyugat felé*); s ugyan-ez szózatosságművészi, kesergő dallam-lüktetésben: „Ezer éve vár így itten, / ezer éve idegenben, / tépázva a szélben, éjben, / ezer éve útrakészen / ez a falu, ez az ország, / ez az egész Magyarország”; „Haj, szegény nép, haj magyar nép, / napod hátra mennyi van még, / talán halott is vagy már rég, / nem vagy több, mint hiú emlék, / már hantot rád én is vetnék, / ha nem a te fiad volnék” (*Magyarok*). A megmaradás kétségességével szembeszegülő és megharcoló történelmi példázattá emelkedik a Dózsa-felkeléstől az „ozorai példáig”, a népi heroizmus valahány megnyilvánulásától Zrínyi, Széchenyi, Kossuth, Petőfi, Ady, Móricz, Bartók, Kodály és mind a többiek erkölcsi, történelmi, nemzeti, művészi cselekedetéig (a „tüzes trónon” is az „igét” zengető „Krisztusként” a „végtelent ölelve küzdő”, az „elsüllyedt haza” feltámadásáért „félrevert” haranggal kongató, „az ígért üdvért, itt e földön, / káromlással imádkozó”, „sebezve gyógyulást hozó” hősiesség ezernyi változatáig) minden tett: amely megszenteli a viaskodásban, a gyötrelmes gondolati-morálfilozófiai dilemmák közül is felmagasodó, létjobbító humanitást. Hatalmas horizontokat átfogva, az etnikai feloldódás veszélyét is vállaló, szabadságkereső Árpád-honfoglalástól az európai és magyar progressziót együttesen jelentő genfi reformáció mozgalmáig – hiszen „maga az Isten se tudhatta másképp” -, s az esélyt tudatosító hittételekig, hitvallásokig: „Forr a jövő, tán kiforrja végre, / mit isten belé gondolt e népbe” (*Hódítók*); „Így maradok meg hírvivőnek / őrizeni kincses temetőket. / Homlokodon lőhetnek, ha tetszik, / mi ott fészkel, égbemenekszik” (*Haza, a magasban*); „De lobogsz még, / szél kaszabolta magyar nyelv (...) hűség / nyelve: a föl nem adott hit / tolvaj-nyelve” (*Koszorú*). Mert éppen az alternatíva, a bizonytalan kimenetelű, drámai történésfolyamat szilárdíthatja az elszánást, s minősítheti magasrendű, transzcendens értékjegyekkel azt. „Üdvösség vagy halál”: szólítja meg a költő a nyolcvanéves küzdőtárs Németh Lászlót, megint Adyra is utalva: „Vagy fölépítjük mi is azt a Templomot, / vagy népét Hadúr is szétszórja”. S ezzel a meg nem alkuvó tisztánlátással, pontosabban: probléma-, sorsprobléma-látással lehetett litániás-lamentáló „egy mondatban” leleplezni azt, ami a két világháború közötti viszonyok (a *Szomorú bérestől A kacsalábonforgó várig, a Puszták népétől a Magyarokig, a Nem menekülhetsztől a Nem volt elégig* megannyi remekműben feltárt-megörökített) elviselhetetlensége, majd a háború (például az *Egy év* ábrázolta) borzalma után következett: a magyarságot újabb, immár totális és sok évtizedes kiszolgáltatottságba, megalázottságba, zsarnokságba taszító pokoli hatalmi, ember- és nemzetellenes rendszert, a kommunista diktatúrát. Kivetíteni (a morális értékskála szélein) egyén,

történelmi személyiség, szabadság forradalmiság, közösségi gondolkodás, illetve uralmi önzés, egoista érdekek, behódolás, szervilis megalázkodás feszültségeit (a *Fáklya-lángtól a Kegyencig, a Testvérektől a Dániel az övéi közöttig*). Vagy az atomháborús veszedelem oratóriumos vizionálásával, a globális megsemmisülés – benne a kulturális-civilizációs leépülés, „elállatiasodás” – apokaliptikus látomássorával mégis az árnyalatokban teljes emberlétezés univerzális, mindenségteremtő lehetőségeit szögezni szembe: a gyökeres mélységekből felfelé és előre törő, szüntelenül „emberiesítő” „édentereztést” („amit hajdan Rendelgetésnek és Üdvösségnek mondtak”), az öntökéletesítő, életigazító, „isteni” jelentőségű – „kézzel, ésszel” egyszerre végzett – örök munkálkodást (*Az éden elvesztése*). A szellem nevében tiltakozni a mindenmű erőszak ellen, „egy vére-vesztett / elhagyott kicsi nemzet / ingatag ladikából” vitathatatlan és fokozott hitelességgel szólni az egyetemes emberiség és emberség érdekében.

Mert a magyarság sorskérdései: nem egyszerűen nemzeti, hanem általános etikai, humánontológiai, kultúranropológiai létkérdések. Amikor Illyés a harmincas években azon töpreng, hogy „miért pusztul a magyarság, és miért gyarapodik a németiség ugyanazon a területen, látszólag egyforma gazdasági és szellemi körülmények között”, azonnal hozzáfűzi: „nem a németek gyarapodása, hanem a magyarok pusztulása nyugtalanít”; „nem vagyok sovíniszta (...) ember vagyok, és minden ember, minden nép szenvedése egyformán fáj. Ha családomé, nyelvtestvéreimé, a népé, amelyből kiszakadtam, melyben élnem kell, egy fokkal jobban fáj: a fájdalom még ebben az esetben sem fog elvakítani. Megvetem, és semmi jót sem várok olyan törekvéstől, mely egyik nép boldogulását a másik rovására akarja kiharcolni” (*Magyarok*). És a „területhabzsoló térképszabdalással”, „már-már eszelős ceruzahúzásokkal” (*Beatrice apródjai*) Trianonban szétdarabolt magyarság ügyében, a kisebbségi magyar nemzetközösségek tönkretétele – „elemi emberi jogok sérelmé” okozó, beolvasztó-népelnyomó, már-már népirtó, „apartheid” (**Válasz Herdernek és Adynak**, 1977) politika – kapcsán ugyanígy vallja később is mindig: „Nem nemzeti elfogultság (...) arról szólni, hogy a magyar anyanyelvűek például az országukon kívül milyen helyzetben vannak; hogy miként szóródik szét milliószám a világban a magyarság; hogy milyen egyéni tragédiák folynak le milliószám ezért, mert emberek csak magyarul tudnak beszélni. Az sem nacionalizmus, ha magyarok csak magyar közösségben érzik jól magukat. Ezek örök emberi jogok, örök nemzetfölötti jogok. Ha (...) ezekről kell hangot adnom, (...) egyáltalában nem a saját magyar anyanyelvű közösségem iránti pártosságból csinálom. Hanem nagyon is európai nagy elvekhez és eszmékhez való ragaszkodásból. Ha tehát felemeltem a szavamat, Európa nevében beszéltem, nem nacionalizmust, hanem éppen nemzetfölöttiséget képviseltem vagy kívántam a magam szerény eszközeivel képviselni” (*Magyarság – Emberiség*, 1967); „ha én ma olyan helyzetű magyaroknak mondom, hogy óvakodjanak a nacionalizmustól, akik csak szenvednek

a nacionalizmustól (...) akkor zavar támad” (*Lehet még nemzedék?* / fölszólalás a fiatal írók 1979-es lakiteleki, Lezsák Sándor szervezte tanácskozásán/). Abszolút érvényű meghatározása: „A nacionalista jogot sért (más népekét, önző előnyért); a patrióta jogot véd (voltaképp nem is a maga népét, hanem az Emberét, az Emberiségét” (*Szakvizsgán – nacionalizmusból*, 1970). És számtalan ilyen távlatos tézise, metaforája állja az időt – az összmagyar irodalomból mint „ötágú sípról”, a „hajszálgökökerekéről” – arról, hogy „nemzetemhez – bármely végzet adta közösséghez – azzal óhajtok tartozni, hogy vállalom. Valósággal vállalni kényszerülök. Mégpedig minél sanyarúbb helyzetben van (...) annál inkább” -, a „gordiuszi csomóról”, amely megoldója nem az „önhitt kard, hanem a találékony agy és ujj”, s a többiről. Vagy az olyan roppant horde-rejú kultúrtörténeti kérdésfelvetése, hogy a tarthatatlan szegénység kötelező civilizatorikus felszámolásával miképpen lehet viszont fenntartani az abban az állapotban is megőrzött örök emberi-lelki, kulturális értékek kontinuitását? Mert „mikor volt műveltebb a puszták népe, akkor-e, midőn még hírért sem hallotta a betűnek, vagy most, amikor már hallotta? Hirtelenében nem merném eldönteni. Most nem művelt.” („Apáim és anyáim népe,/ úgy változz, hogy ne változz mégse” /*Nem a szegénységet...!*) Emésztő, de vállalásban és vallomásban kiélesített, mondhatni: „sziszifoszi”, heroikus pesszimizmust sugalló paradoxonok ezek (például hogy „Szép a veszített ügyet ápolni” /*Hóseás!*, „úgy szép az áldozat, hogyha: semmiért!” /*A betegség értelméről!*), a drámai sorsválasztás végső kényszerszituációi, mint a *Tiszták főhősei*, aki a biztos genocídium torkában jelenti ki: „soha érdemesebb nem volt küzdeni”. Kideríthetetlen, hogy az „elrendelés” a véget vagy a túlélést determinálja-e („Se nép, se isten. Se jövő?” /*Templomtalan torony!*), csak az elkerülhetetlen sorshordozás bizonyos: „Szétszóratván, ős lápokba vonult / hite-konok község hú papjaként / (kit azzal áld, amivel ver az Úr!) // templomtalanul, palásttalanul / (s vívódva folyton, mit hoz ránk az ég) / kell osztanom úrvacsorát s ígét!” (*Számadó*).

Illyés Gyula, aki (Csoóri Sándor szerint) korszakról korszakra megírta mindig a maga és nemzete katarikus nagy verseit, műveit, s akinél (Cs. Szabó László szerint) senki nem tett többet azért, hogy nép és nemzet „végre békésen azonosuljon”: valóban egy nép számadójává lett, ahogyan Czine Mihály jellemzi: forgatta az „Igazság, a Kultúra és a Humanitás nyújtotta kardot, s építette egybe Ozorát és Párizst”; s jelenti nekünk „a fölértékeltebb európaiságot; a nemzeti léttel összefonódottság emberi és művészi példáját. Az otthontalanokért való küzdelem lázát. A hazateremtés igényét. A birtokunkba vett történelmet. A testvériség szomját. Az anyanyelvi közösség vállalását. A hűség példáját. A társadalmi haladás és művészi modernség összetartozásának igazolását (...) olvasókönyveket a nemzet számára. Bátrabb igazságokat: hazát a szívben. Hazát a magasban”. Irodalmunk nemzedékeket összekötő (Fekete Gyula szavával:) “családfője” volt. Emlékezetével nem őt: magunkat – jelen- és jövőbeli sorsunkat mérjük.

Tamás Edit

Népek, nyelvek, vallások a Kárpát-medence északkeleti területein

Az interetnikus kapcsolatok történelmi háttere

Sokféle megközelítésben próbáljuk kutatni a napjainkban megfigyelhető jelenségeket. A népesség körében, a régiók szintjén zajló folyamatokat a geográfia, a statisztika, a történelem, a néprajz, a szociológia és nyelvészet tudománya is kutatja a maga módszereivel. Az interetnikus kapcsolatok feltárása az 1970-80-as években indult nagyobb intenzitással. Mit takar e fogalom? Az egymás mellett élő népek kulturális jelenségei között hasonlóságok és egyezések találhatók. Szabadfalvi József megfogalmazása szerint a szomszédos népek sokoldalú kapcsolatait, egymásra hatásait foglaljuk össze az interetnikus kapcsolatok elnevezéssel.

Fontos fogalom a régió. Latin eredetű szó, tájat, vidéket, övezetet, meghatározott területi egységet jelent. A Kárpát-medencét egy államban egyesítő történelmi Magyarország nagy földrajzi egységekre tagolható. A medence középső területe az Alföld, e nagy síkságunkat a Duna és a Tisza szeli át. Évszázadokkal ezelőtt ezek a folyók hatalmas vízjárta területeikkel régiókat választottak el egymástól, hiszen csak egy-egy helyen biztosítottak átjárhatóságot. A Kárpátok vonulatai, az Alpokkal kiegészülve fogják körbe a síkságot. A hegyvidéki területeket folyóvölgyek tárták fel, kijelölve a népesség által lakott területeket. A hegyek között megbúvó medencék nagyobb népesség tömörüléseknek adtak helyet. A hegység és a síkság találkozásánál, a piacvonalon városok alakultak ki.

Politikai határvonalak a Kárpát-medencén belül az elmúlt évszázadokban is alakították a területi egységeket. Ilyen határok által kijelölt egység Erdély, az erdélyi medence és peremhegységei. A földrajzi fogalom kisebb területet jelöl, mint az Erdélyi Fejedelemség határai. Erdélyhez szorosan kapcsolódik a Partium, magyarországi részek fogalma. Ide tartoznak az Erdély nyugati határaihoz kapcsolódó vármegyék (Máramaros, Kővár vidéke, Közép-Szolnok, Kraszna, Bihar, Zaránd, Arad, Szörény). Erdélyben és a Partiumban uralkodtak az erdélyi fejedelmek, utóbbit, mint Magyarország részeinek urai bírták. Ugyancsak 17. századi történelmünk alkotta a hét vármegye fogalmát. Ez Bethlen Gábor illetve I. Rákóczi György sikeres hadjárata nyomán került a királyi Magyarországtól a Fejedelemséghez. Igaz csak a fejedelmek életének idejére (1621-1629, 1645-48). Ezek a vármegyék: Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocsa. Ugyancsak a „török világ” emléke az „Orta Madzsar” fogalma. Az 1630-40-es évektől említik így az oszmán források a hét vármegyét, ezzel jelezve a terület megnövekedett jelentőségét. Ez az Alsó-Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség közé beékelődött terület. 1682-ben már 13 felső-magyarországi vármegyét, a Thököly Imre uralta részeket jelölte. Meghatározott területi egység Magyarországon a megyerendszer. A Szent István koráig visszanyúló közigazgatási egységek napjainkig fennmaradtak, természetesen átalakulásokkal.

A földrajzi, politikai határok által kijelölt kisebb egységek lakossága a történelem folyamán kapcsolatot tartott egymással. Ezen kapcsolatok nyomon követhetők az árucseré és a migráció révén. Ugyanakkor a Kárpátokon túli területek felé is fontos gazdasági szálak kapcsolták a medence északkeleti térségét. A népi kereskedelem a kulturális jelenségek átadásának-átvételének éppúgy fontos közvetítője volt, mint a népesség vándorlásának különféle formái. A legjelentősebb, mindenki által közismert gazdasági kapcsolatot a hegyaljai bor kereskedelme jelentette az ország határain túlra. A lengyel és magyar, majd a 18. századtól a görög és zsidó borkereskedők tartották kezükben az értékesítés nagyobb hányadát. A közvetítőkereskedelemben a szepességi városok, majd Bárfa, Eperjes, Kassa játszottak fontos szerepet. A külföldi vásárlók között elsősorban Lengyelország és Oroszország szerepelt.

Az interetnikus kapcsolatok kutatásához tanulmányomban a történelmi háttér megrajzolásával kívánok hozzájárulni. Ennek részeként megismerkedve az itt élő, más-más nyelvet beszélő népességgel – magyarokkal, szlovákokkal, lengyelekkel, ruszinokkal, ukránokkal, németekkel (cipiszerekkel, svábokkal), románokkal, zsidókkal –, az itt élők vallásával. Végig követve az elmúlt 300-400 esztendőben lezajlott a népességmozgásokat, a nyelvterületeket, a nyelvhatárterületek mozgását, a nyelvi szigetek létrejöttét és beolvadását.

Népek és vallások az Északkeleti-Kárpátok térségében

A mai fogalommal Kárpátok-Eurorégióknak is nevezett térség érdekes etnikai viszonyokat kapott örökül a történelemtől. Viszonylag kis területen több ország határrégiói találkoznak. Egykor Magyarország, Lengyelország, Oroszország területei érintették a vizsgált területet, ma Magyarország, Lengyelország, Románia, Szlovákia, Ukrajna. A Kárpát-medence központjában él a magyarság, az északi rész a szlovák nyelvterület, az északkeleti a ruszin, a partiumi résztől keletre a románság, a Kárpátoktól északra a lengyelek, északkeletre az ukránok, utóbbiak a Kárpátok nyugati oldalán is. Németek a Szepességben, illetve a városokban, szigetszerűen elszórva, a Hegyalján. A zsidóság szórványként az egész területen megtalálható volt a 19. századtól a 20. század közepéig, a Hegyalja és a terület városai jelentettek nagyobb népességtörmöléseket.

Magyarok. A Kárpát-medencében megtelepedett és államot alapított magyarság népességfejlődése a középkorban folyamatos volt. Mátyás korában 4 millióan lakták az országot, döntően magyarok. A török korban azonban a magyarság település és népesség állománya nagy veszteségeket szenvedett, ugyanakkor a peremvidékek nemzetiségi lakosait nem érintették nagy arányban a pusztítások, folyamatosan gyarapodott népességük. A magyarság számbeli túlsúlyából sokat veszített, vándormozgalma révén településterülete összébb szorult. Az északkeleti régióban a magyar nyelvterület északi határa ismert településeket említve a Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa, Sátoraljaújhely, Ungvár vonalon húzható meg. Ugyanakkor az ettől a nyelvhatárvonaltól délre eső terület a 18. század időszakára már nem olyan egyöntetű, összefüggő magyar nyelvterület, mint volt a 15. században. Kisebb nagyobb nyelvszigetek és szórtan

elhelyezkedő nemzetiségi települések, kisebb szórványok színesítik az itt élő népek palettáját. A magyar kortársakat azonban az ország soknyelvűsége ekkor még nem aggasztotta, mert sok évszázados megszokott örökség volt. A nyelvileg vegyes lakosságú vidékeken, városokban az uralkodó osztály általában kétnyelvű volt, a nemesek a magyar mellett parasztjaik nyelvét is beszélték. A többnyelvű egyházakban a szentbeszéd a hallgatók nyelvén folyt: pl. a reformátusok a szlovák gyülekezetekben anyanyelven prédikáltak.

Szlovákok. A honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében már szláv népeket talált. Ezek a szlávok azonban még nem a szlovákok. A Kárpátok területén, főként a turóci részekben élő szlávokat tekinthetjük a szlovákok őseinek. A nemzeti nyelv kialakulása, a nemzetté válásuk hosszú folyamata már a magyar államszervezet keretein belül történt meg. Előbb a betelepüléseket követő fokozatos, terület szerinti elkülönülésnek, majd az egységesülésnek lehetünk tanúi. A napjainkig meglévő igen erőteljes nyelvjárási különbségek mutatják az ellentétes irányú folyamatok párhuzamos jelenlétét. A szomszédos szláv nyelvekkel a szlovák nyelv viszonylag kiterjedt átmeneti nyelvjárási peremterületek formájában szinte észrevétlenül olvad egybe. A privilégiumokkal nem rendelkező szlovákok körében a nemzeti ideológia fokozatosan alakult ki a szláv együvé tartozás tudatából. A szláv tudat kialakulásához hozzájárult, hogy saját irodalmi nyelvvel nem rendelkezett, s a nép nyelve közel állt valamennyi szláv nyelvhez. A szláv nemzet nagyságának és ősi eredetének hangsúlyozása a szlovák öntudat forrása lett. (A szlovákok irodalmi nyelve a középkori králici biblia cseh nyelve volt.) Természetesen napirendre került a nyelv kérdése is. Viszonylag későn, a 18. században Nagyszombatban alakult ki a katolikus szlovák nyelv, ami a nyugat-szlovák nyelvjárást emelte irodalmi szintre. A szlovák köznyelvet 1843-ig csak egy szűk katolikus kör használta. Ezzel szemben a protestáns értelmiség a cseh nyelvhez való ragaszkodás alapján határozta meg a nemzeti ideológiáját. A 19. században a magyar nemzeti ébredést követve bontakozott és teljeseedett ki a szlovák nemzeti ébredés. Az 1820-as években a szláv nemzeti egység jegyében fellépő Ján Kollár mozgalma (ő a cseh és a szlovák nyelv szintéziseként képzelte el a csehszlovák irodalmi nyelvet) nem tudta meghozni a nyelvi áttörést. A szlovákokat érzékenyen érintő csehnyelvűségtől csak 1843 körül, a Ludovit Stúr által indított mozgalommal tudtak elszakadni. Ők azonban a központi helyzetű közép-szlovák nyelvjárást választották a jövőendő irodalmi nyelvnek.

Ruszinok. Orosz népnévvel szerepelnek a forrásokban. A 19. század második felétől a rusznák, ruszin önelnevezés él. Találkozhattunk rutén, magyarorosz, magyarországi ruszin, kisorosz, kárpátoruszkij, kárpátukrán elnevezéssel is. A ruszinok az országhatár menti kies Északkeleti-Kárpátokba költöztek be. Bevándorlásuk a gyepű területének benépesítését jelzi, az addig érintetlen területen erdei falvak jöttek létre. E pásztor és földműves nép a 13. századtól kezdve fokozatosan szivárgott be, ez a békés folyamat a 18. századig tartott, legnagyobb arányú a 16-18. században volt. A bevándorlásukat a földesurak ösztönözték, soltészek, kenézek szervezték. Nemcsak szervezett betelepítésekről tudunk, nagyon sok az önkéntes bevándorló. A legrégeb-

bi bevándorlók a síkvidéki ruszinok (dolisnyákok) a tatárjárás után érkeztek (Bereg, Ung, Ugocsa). A hegylakók, a verhovinaiak a 16-19. század folyamán vándoroltak be Galíciából, Bukovinából. A máramarosi hegylakók a huculok, tőlük nyugatra élnek a bojkók, a Latorcától a Poprádig húzóód területen pedig a lemkók. Számuk fokozatosan gyarapodott. A túlnépesedett zempléni, beregi, máramarosi hegyekből a török hadjárat alatt elpusztult síkvidéki területekre is leereszkedtek. Tehették ezt azért, mert a beköltözést követően csöndes gyarapodás, békés fejlődést hozó évek köszöntöttek rájuk. Egy viszonylag csekély számú egyházi értelmiség mellett földművesek, pásztorok alkották a ruszin társadalmat. A fejletlen társadalmi struktúra következtében a 19. század végéig, a 20. század elejéig az egyház volt az egyetlen olyan intézmény, ahol az anyanyelvi kultúra és a nyelvhasználat helyet kapott. Az 1860-as években kibontakozó nemzeti ébredés előbb a nagyorosz nemzeti öntudatot igyekezett kialakítani. Az 1870-es évektől kezdtek csak a helyi népryelv, a ruszin irodalmi nyelvvé fejlesztését céljuknak tekinteni. Hűségük legendás Magyarország iránt, ők a „gens fidelissima”, a leghűségesebb nép. II. Rákóczi Ferenc nevezte őket a „legkedvesebb és leghívebb népének”. 1703-ban ők állnak elsőként a fejedelem mellé. A keletről érkező ruszinok a görögkeleti egyház hívei voltak. A Munkácsi Püspökség kialakulása az 1446-1458 közötti időszakra tehető. Mátyás király 1458-ban nevezte ki a Munkács melletti Szent Miklós monostor plébániára Lukács presbitert. Őt tekinthetjük az első főpásztornak, utóda, János, már viselte a püspöki címet. A püspököket a papok, szerzetesek választották. A kolostorban élő püspökök joghatóságát fokozatosan kiterjesztették a ruszinok lakta településekre. 1646-ban valósult meg az egyházi unió körükben, amelynek révén szertartásaikat megtartva a pápa fősége alá csatlakoztak. Az egyházi unió három szakaszra osztható: Taraszovics Bazil püspök elvetélt kísérlete (1640-42) után 1646 április 24-én Ungváron 63 ruszin lelkész tett hitvallást az egri püspök jelenlétében. Felső-Zemplén, Abaúj, Torna, Gömör, Szepes, Ung, Sáros papsága követte őket. 1664-ben II. Rákóczi György özvegye, Báthori Zsófia révén a megválasztott, felszentelt püspök, Parthén Péter a munkácsi kolostorba tette át székhelyét. Ezután Bereg, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs, Dél-Zemplén papsága is elfogadta Róma főségét. Máramaros 1721-ben csatlakozott. Az új egyházat az egri püspök fennhatósága alá helyezték. Parthén Pétert elismerte ugyan a pápa (1655), de a Szentszék a Munkácsi püspökség létét nem. Később a püspökséget apostoli vikáriusok kormányozták. A görög katolikus ruszin nyelvű papság ezzel elégedetlen volt, önálló püspökséget szerettek volna Munkácson. I. Lipót 1692-es kiváltságlevele felszabadította a papságot a jobbagyság terhe alól, III. Károly idején már telket juttattak az egyházközségek részére. Mária Terézia közbenjárására 1771-ben létrejött a munkácsi (ruszin) egyházmegye. Élére a püspököt a király nevezte ki, a pápa megerősítette, metropolitája az esztergomi érsek lett. Bacsinszky András (1772-1809) alatt szerveződött meg az intézményrendszer. Székhelye 1776-tól Ungvár. Az 1792-es egyházmegyei névtár szerint a görög katolikus lakosság létszáma országosan 434.265 fő volt.

Románok. A románság történetéről és Kárpát-medencei jelenlétéről eltérő elméletet vallanak magukénak a magyarok és a románok. Történelmünk, együttélésünk immár

nyolc évszázados. Beszélhetünk spontán bevándorlásról, de ugyanakkor megfigyelhető a magyar királyok tudatos telepítése is. Magyarország a 12-13. századtól befogadja e népességnek. Első okleveles említésük 1209-re keltezt, s a 14. században már az Erdélyi-érchegységben is ott vannak. Transzhumáló pásztornépként a Balkánról a Déli-Kárpátokba, Fogaras vidékére érkeztek először. Juhaitak nyáron a hegyekben, a magas fennsíkokon legeltették, télen a folyóvölgyekbe, az Al-Duna vidékére vonultak. A juhtenyésztő románság településszerkezete eltért az itt talált magyarságtól, a szászokétól. A Kárpátok gerincvonulatát követve két irányból nyomultak be Erdély belső területeire, s foglalták el a lakatlan fennsíkokat, magasabb részeket, kialakítva ezáltal egy munkamegosztást is. Beilleszkedésüket jelzi, hogy határőrvidékek szerveződtek körükben, kenézek és vajdák vezetésével szolgálták a királyt (Hátszeg-, Fogaras-, Máramaros-vidéke). Ez valamelyest autonómiát biztosított számukra. A 14. században a katonáskodó kenézek felemelkedtek, hatalmuk alá vetve a közrománokat. Körükből alakult ki egy kismemesi réteg. Más részük felemelkedett és katolizált a főnemesség soraiba. A társadalom differenciálódása révén, tehát nagyobb részük jobbágygá lett, kisebb részük a nemesség soraiba került. Beilleszkedve a feudális társadalom két fő csoportjába, ezáltal nem alakult ki annak a lehetősége, hogy Erdélyben a nemesség, a székelyek és a szászok után negyedik rendi nemzetté alakuljanak. A Balkánról érkező népesség vallása görögkeleti, ortodox. Művelődési, nevelési megfontolásból megpróbálják a reformációt terjeszteni körükben. I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna támogatásával románra fordítják a vallási könyveket (Evangélium, Zsoltárfkönyv). Emelni akarván a románság körében működő papok műveltségét, Fogarason megalakul az első román nyelvű iskola. Református hitre térítésük, az ortodox egyház megreformálásának kísérlete nem járt eredménnyel a 17. században. Utóbbi majd később, a Habsburgoknak sikerül, a felszabadító háborúk után. 1697-ben, majd 1701-ben létrehozták körükben is a görög katolikus egyházat, de olyan sikerről, mint a ruszinság körében, itt nem beszélhetünk. A románság azonban vallásilag kettészakadt. Egy részük a görögkeleti egyház híve maradt, másik részük görög katolikus hitre tért. Megteremtve ezzel az utóbbiak papjai számára a társadalmi felemelkedés lehetőségét. A Béccsel, Budával, Rómával kapcsolatot tartó görög katolikus értelmiség hazai iskolaközpontja Balázsfalva lett. Az új román értelmiség nemzeti ideológiát is teremtett: Inochectie Micu-Klein püspök elsőként emelte ki a románság latin eredetét, követőit a 18. század végén Erdélyi Iskolaként említjük. A 19. században született meg a kontinuitás elmélete. Ekkor már a románság van számbeli túlsúlyban Erdélyben. A negyedik rendi nemzetként való elismerésük azonban még nem történt meg. 1848 forradalmi légkörében, a polgári átalakulásokat megalapozó törvények elfogadása közepette a románság és a magyarság nem találta meg a közös hangot, s emiatt torkolltak az események tragikus pusztításba. Ezt követően, a 19. század második felében teremtődött meg a románság gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésének, önálló intézményhálózata kiépítésének és működtetésének a lehetősége.

Németek. Ők érkeztek a legtávolabbról a történelmi Magyarországra. Több hullám-

ban, különböző időben települtek a társadalmi összetételükben is sokféle származású német lakosok. Az északkeleti régió első német lakosai már az Árpád-korban megjelentek. A hospesek jelenlétét őrzik a földrajzi nevek. Elkülöníthetjük a szepességi, és a felvidéki városok népességét és a 18. században betelepült svábokat is. A szepességi szászok vagy cipszerek a 12. század végén érkeztek, V. István királytól kapták privilégiumaikat. Magukkal hozott jogszokásaikat, kiváltságaikat városaik hosszú évszázadokig megőrizték. A svábok a Mária Terézia és II. József idejében szervezett telepítések révén érkeztek Hegyalja területére. A katolikus vallású németiség első hulláma magánföldesúri telepítés, 1750 körül. Trautson herceg uradalmán hoztak létre új településeket vagy népesítettek be pusztatelepüléseket. A második hullám - 1780-90 között, állami szervezésben - kamarai birtokokra irányult. A telepések beilleszkedését kiváltságok segítették. A szigetszerűen létrejött falvak kis számú népessége a 20. század elejéig-közepéig volt képes megőrizni nyelvét. A szokások viszont még napjainkban is élnek.

Az interetnikus kapcsolatok történelmi hátterét vizsgálva külön figyelmet kell fordítani a vallási közösségekre, a különböző nemzetiségek és vallások között vonható párhuzamokra. Egyazon terület népessége, az ott élők vallása nem állandó tényező. A magyar királyság megalakulásakor a magyarság a nyugati kereszténységhez kapcsolódva épült be Európa nagy vallási közösségébe. A keleti kereszténység nagyobb arányú megjelenése és szervezeti kereteinek kialakulása a más nyelvű, a Kárpátokon túlról, Balkánról érkező lakosság megtelepedésével nyert nagyobb teret. Ugyanakkor a magyar, német és szlovák népesség körében a vallási egységet megbontó folyamatok jelentek meg, és alakultak ki ma is megfigyelhető párhuzamok etnikumok és vallások között.

A 16. század a reformáció elterjedésének időszaka. Az 1517. október 31-én zászlót bontott reformáció a protestáns egyházak kialakulásához és jelentős témyerésükhöz vezetett. Luther tanai már az 1520-as években elérték Magyarországot, először a német és a szász városokban verve gyökeret. Az 1530-40-es években a reformáció svájci irányzata kezdett hódítani s került fölénybe a magyar lakosság körében. A Szentháromságot tagadó unitárius irányzat elterjedése inkább csak Erdélyre korlátozódott. Az egymással viaskodó protestáns irányzatok légkörében az Erdélyi Fejedelemségben 1568-ban kimondták a felekezetválasztás szabadságát. A vizsgált terület a 16. század közepére egyértelműen a reformáció mellé állt, a reformáció első terjesztői közül többen itt tevékenykedtek, a katolikus vallásnak már csak szerény szórványai maradtak. Protestáns az ország (80-85%): a magyarság református és unitárius, a német, szász lakosság evangélikus, a szlovákság evangélikus, illetve részben katolikus.

A református egyház a latin nyelv helyet anyanyelven hirdeti isten ígését. A reformáció az anyanyelv és az iskolahálózat fejlesztője a magyarság és minden nemzetiség körében. Az vallási hovatartozás politikai állásfoglalás is: a katolikus egyház Habsburgpárti, a református egyház nemzeti királyság szószólója. A Habsburg-ellenes szervezkedések okai között mindig ott találjuk a protestánsok jogainak védelmét. 1620-

ban Bethlen szentesíti a pozsonyi országgyűlés törvényeit. Köztük: a vallás gyakorlata, a temetők, harangok használatával együtt mindenki számára legyen szabad. Protestáns az ország, de a katolikus hierarchia megmaradt, amelyre támaszkodva a 17. században kibontakozhatott az ellenreformáció, amelynek legsikeresebb mozgatója a jezsuita rend. A 17. század első két évtizede hasonló mozgalmas éveket hozott, mint az előző. Megkezdődött a rekatolizáció, a magyar főrendi társadalom vallást változtatott. Fellendült a katolikus világi oktatás, amelyet uraltak a városokban megtelepedett jezsuiták. Így a 18. századi Magyarországon Európában párját ritkító vallási sokszínűséget találunk. Ez a helyzet régióinkban is. II. Rákóczi Ferenc toleráns valláspolitikája után azonban a rekatolizáció új szakasza kezdődött az országban. A 18. században a protestánsok jogait a Carolina Resolutio 1731-es rendelkezése határozta meg. Eszerint az evangélikusok és reformátusok szabad vallásgyakorlata az egész ország területén csak magán-vallásgyakorlat formájában vált megengedetté. A protestáns iskoláztatás és hitélet ismét visszaszorult az artikuláris helyekre (ahol az 1681. évi soproni országgyűlés megengedte). A protestánsok a katolikusok felügyelete alá kerültek.

Az első lépéseket az állam és az egyház szétválasztására II. József tette meg: 1781-ben kiadta híres türelmi rendeletét. Ebben egyenjogúsította a protestáns (evangélikus, református) és a görögkeleti felekezeteket. Ezek híveinek is szabad vallásgyakorlást biztosított, megnyitotta előttük a magasabb állami hivatalok lehetőségét. Engedélyezte számukra a templomépítést, papot tarthattak, kivonta őket a katolikus püspökök ellenőrzése alól. 1782-ben feloszlatta a hasznos tevékenységet (oktatás, betegápolás) nem folytató szerzetesrendeket. Ezek a vallási közösségek szintjén bekövetkezett változások, átrendeződések hatással voltak az interetnikus kapcsolatok alakulására is.

Népességmozgások, nyelvterületek

Ha összehasonlítjuk az oly sokszor emlegetett, Mátyás király korában egységes, magyarok lakta ország képét a 20. századi Magyar Királyság 1910-es, az 50%-ot éppen meghaladó magyarságával, felmerül a kérdés: mikor zajlottak azon folyamatok, amelyek eredményeként az interetnikus kapcsolatok mintaterületét adva soknemzetiségűvé vált az ország? Az egyes etnikumok történetét vizsgálva utaltunk arra, hogy a szlovákság szláv ősei a honfoglalás idején a Felvidék középső területén, a turóci, lipitói részen éltek. A felvidéki városok, a Szepesség német, szász lakosai a 12. századtól országunkban keresték boldogulásukat. A románok a 12-13. századtól, a ruszinok a 13. századtól folyamatos vándoroltak be. Mégis, a 16. század elejéig, a magyarság számbeli túlsúlya egyértelmű. A vizsgált területen azonban már ekkor sem ilyen egyöntetű a magyarság egyeduralma. A mai Rimaszombat, Kassa, Sátoraljaújhely, Ungvár vonalon meghúzott északi magyar nyelvhatár 500 esztendővel ezelőtt északabbra volt. Gömör, Torna, Abaúj vármegye egyértelműen a magyar nyelvterület része, a Tarca völgye mentén Sáros vármegyében messze északon is magyarságot

találunk, miként Varannó - Homonna vidékéig Zemplénben. Ung, Bereg síkvidéki tájaiban, a folyó völgyekben, Szabolcsban, Szatmárban magyarok éltek, a magyar folyosón kapcsolatot tartva az Erdélyi-medencében és a Székelyföldön élő magyarsággal. A Szepességben, Sáros északi részén szászok éltek, az északkeleti hegyek koszorújában ruszinok, a Tisza forrásvidékétől délre a hegyvidéken és az Erdélyi-szigethegységben románok. Az ország három részre szakadásával, a török évszázados balkáni jelenlétével hatalmas változások következtek be az ország középső részén. Ennek, illetve a balkáni folyamatok következtében nagyarányú népességmozgás kezdődött a Kárpát-medencében és a kapcsolódó Kárpátokon túli részen. Ezen változások igen intenzíven hatottak az ország északkeleti régiójára is.

A török kori harcok nem érintették a területet, sőt a népesség befogadó volt a 16-17. században. A harcok elcsitulása, a Rákóczi-szabadságharc leverése után azonban nagy népességmozgásnak, a lakosság területi átrendeződésének vagyunk tanúi. Megindult a belső migráció a peremrészekről a középső országterületre. A népességáramlás, a kamarai és a magánföldesúri külföldi telepítések (Károlyi-, Trautson-család) következtében megváltozott a terület etnikai képe. Az áttelepülések, betelepülések hatására a magyarság településterületein belül nemzetiségi szigetek jöttek létre, kialakultak és stabilizálódtak az etnikai határok és területek.

Magyarország 18. századi népességéről fontos forrásként az 1715-ben, illetve a helyesbítése céljából 1720-ban megtartott országos összeírás áll rendelkezésünkre. Az adózási szempontokat szolgáló munka segítségével 1896-ban Acsády Ignác vezetésével megkísérelték a nevek alapján a lakosság nemzetiségi hovatartozását megállapítani (magyar, német, szerb-horvát, oláh, tót vagy rutén nevű az összeírt). A feldolgozás nagyon sok hibalehetőséget tartalmaz, így célszerűbb a vallási kimutatásokat használni. Az 1772-73-ban készült parókia összeírásban településenként feltüntették az uralkodó nyelvet. Az uralkodó nyelv és a vallás együtt segíthet a települések nemzetiségi hovatartozásának megállapításához. Bár a nemzetiség és a vallás közötti párhuzamot (szlovák: római katolikus, evangélikus; ruszin: görög katolikus) néhány település adatai nem igazolják, az adatok alapján jól elkülöníthetők a nyelvterületek.

A 18. század végén a terület lélekszámáról is szerezhetünk pontos adatokat a II. József-féle népszámlálás eredményeinek felhasználásával. Ezek a hitelesnek tekintett számok (amelyek a nemességet és a papságot és összeírták) egy nagy lélekszámú országról tanúskodnak. A természetes szaporodás, a bevándorlás és a telepítések következtében növekedett meg jelentősen a lakosság száma (8,2 millió), ugyanakkor a nemzetiségek aránya kb. 62%, tehát a magyarság számaránya 38%-ra csökkent. A számok azt mutatják, hogy kétszáz esztendő alatt jelentős változás következett be az ország népességének nemzetiségi megoszlásában. A 15. század végén az országos arányt meghaladóan éltek nemzetiségi lakosok az északkeleti régióban. A 18. század végén az országos arányok szerint oszlott meg a magyar és nem magyar nyelvű lakosság aránya a vizsgált területen. Figyelemre méltóak, a régió legnagyobb megyéjének, Zemplén vármegyének adatai. E szerint területén, ezen a különleges

mintaterületen (ahol a magyar-szlovák-ruszin nyelvterület is található) a 18. század végétől a 20. század elejéig az országos adatoknak megfelelő nemzetiségi adatokat követhetünk nyomon. Zemplénben a 18. század elején az országos 38% körül lehet a magyarság aránya, a magyarosodás lassú folyamata itt is nyomon követhető, 1880-ban 43,5%-ra, 1910-ben 56, 8%-ra növekedett az arányuk.

Végezetül vizsgáljuk meg szűkebb térségünk belső nemzetiségi határait. Az 1772-73-ban készült parókia összeírásból általam feldolgozott zempléni-ungi adatok alapján a nyelvterületek e két megyében a következőképpen alakultak:

Magyar lakosságú Zemplénben a szerencsi, tokaji, sárospataki, bodrogi járás. A sátoraljaújhegyi és a nagymihályi járás keleti részén húzódik a magyar nyelvhatár északi vonala: Biste, Mátyásháza, Alsómihályi, Legenye, Nagytoronya, Gercsely, Bodzásújlak, Garany, Hardicsa, Zemplén, Bodrogszentmária, Zétény, Abara, Nagyráska, Kistráska, Hegyi, Deregyő. Ehhez a területhez kapcsolódik az ungi magyar nyelvterület a nagykaposi és részben az ungvári járás területét magába foglalva: északi (Mokcsa, Kerész, Pálóc, Bajánháza, Mátyóc, Palló, Bátfa, Botfalva, Ungpinkóc, Órdarma, Ungvár) határtelepülései szlovák, keleti határtelepülései (Koncháza, Homok, Kistrát, Kisgejőc, Nagygejőc, Korláthelmecc) a ruszin nyelvterülettel érintkezve.

Zemplénben a magyar nyelvterülethez északról a szlovák kapcsolódik: a sátoraljaújhegyi, a gálszécsi és a nagymihályi járás településein át húzható meg a déli vonala. Nyugaton a ruszin nyelvhatár vonallal érintkezve végighúzódik a gálszécsi és a varannói járáson, északon érinti a sztrópkói és a homonnai járást, keleten benyúlik a szinnai járás területére. A középső-zemplénihez kapcsolódó ungi szlovák nyelvterület a szobránci járást, az ungvári és a nagykaposi északi részét foglalja magába. Keleten ruszin, délen a magyar falvakkal érintkezve.

A ruszin nyelvterület Zemplénben a keleti szinnai (Kiskolon, Taksány, Méhesfalva, Tüskés, Vendégi, Alsóalmád) és az északi homonnai (Homonnarokító, Izbugarokító), mezőlaborci járás (Laborcradvány, Izbugarabóc, Zemplénpálhegy, Alsóvirányos, Kosárvágás, Giglóc, Holcsik, Máriakút, Gyapár, Kisgyertyános, Kispetőfalva, Kisvalkó, Detre) jelentős részét foglalja magába, illetve nyugaton végighúzódik a gálszécsi és a varannói járás nyugati részén (Aranyospatak, Ércfalva, Józsefvölgy, Bányapataka, Dávidvágása, Csábóc, Szécskeresztúr). Mindvégig a szlovák nyelvterülettel párhuzamosan húzódik. Elszórtan a szlovák és a magyar (bodrogi járás) nyelvterületen belül is található ruszin falvak. A szinnai járás ruszin falvai folytatódnak Ung megye keleti területén, amely magában foglalja a nagybereznai, a perecsenyi, szerednyei és részben az ungvári járást. A szobránci és az ungvári járás területén található az ungi ruszin nyelvterület a szlovák területtel (Ókemence, Unghuta, Ungpéteri, Ungludas, Karcsava), míg a magyarokkal az ungvári és a szerednyei járás (Alsódomonya, Radvanc Ungdaróc, Minaj, Kereknye, Unghosszúmező) területén.

A felsorolásból kitűnik, hogy a hármas nyelvhatár Ung megyében jóval egyszerűbb, szinte folyamatos vonalak mentén található egymással. Ezzel szemben Zemplénben ez a határterület bonyolult, tagolt vonalvezetésű, sőt szórtan még a nyelvterületen belül is találunk más nemzetiségű falvakat. Nagyon jó példa erre a Zempléni-hegység

területe. Érdeemes bemutatni a vizsgált terület szempontjából kicsi, de érdekes területen, a Zempléni-hegységben és Alsó-Zemplénben a nemzetiségi falvak kialakulását. A déli irányú vándorlás révén ez a terület is vesztett magyar lakosságából, hiszen az elvándorlók, az elnéptelenedett falvak egykori lakói magyarok voltak. Helyükre spontán jellegű vándormozgalmakkal északabbról szlovákok, ruszinok, illetve szervezett betelepítéssel szlovákok, németek kerültek. Az újonnan érkezettek révén megváltozott a Zempléni-hegység, Alsó-Zemplén nemzetiségi összetétele. A spontán jellegű vándorlás okait keresve a következőket említhetjük meg. A szlovákok, ruszinok lakta területeket nem érintették a háborús pusztítások, folyamatos volt a népesség fejlődése. A hegyvidéki területek rosszabb megélhetési lehetőséget nyújtottak, főleg növekvő népességszám esetén. A magyarországi munkaerőhiány hatása a népességmozgás következtében erre a területre is kiterjedt. A természeti viszonyok kevésbé vonzóak, mint az Alföldön, de hasonlósága és közelsége kedvezővé tette az északról érkezők számára. Ez is szerepet játszott abban, hogy az erdőgazdálkodáshoz és fakitermeléshez értő ruszinok megtelepedtek a Zempléni-hegységben (pl. Komlóska, Baskó, Mogyoróska). Az erdőbőség vonzó lehetett a kialakuló ipar számára. Vállalkozó szellemű nagybirtokosok üveghutát alapítottak, amit utódaik fenntartottak. A Károlyiak üveghutáikba szervezeten telepítettek iparosokat. A messzebről érkező német telepeseknél a túlnépesedés volt a döntő ok. Ezek kibocsátó területe már a 13. századtól jelentős népességfelesleggel rendelkezett, amit meg-megújuló keleti irányú kivándorlás csapolt le. A kivándorlásra toborzók rózsaszínben festették le a magyarországi helyzetet, mivel enyhíteni akartak a munkaerőhiányon. Az állam is támogatta a betelepítéseket, a katolikus (német) lakosság arányának növelését kívánta elérni. Így kisebb-nagyobb szláv, illetve német településcsoportok alakultak ki. A nemzetiségek bevándorlása a következő településeket érintette: Szlovákok telepedtek Alsóregmec, Füzér, Kisbányácska (Széphalom), Vitány, Hollóháza, Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta, Háromhuta településekre. Magyar jellegüket megtartva szlovákokat fogadott be Nyíri, Pusztafalu, Pálháza, Vily, Füzérradvány, Füzérkajata, Kovácsvágás, Kisbözsva. Ruszinok telepedtek Filkeházára, Rudabányácskára, Mogyoróskára, Vitányra, Komlósikára, Mogyoróskára, Baskóra. A magyarokkal szemben kisebbségben maradtak Végardón, Bekecsen, Dámócon, Alsóregmecen, Felsőregmecen. Sátoraljaúj helybe a magyarok mellé szlovákok és ruszinok érkeztek. A németek két hullámban telepedtek be, ez kifejezésre jutott a településekben is. Az első hullám még Trautson herceg idejében érkezett 1750 körül: Rátka, (Pusztafalu volt), Trautsonfalva (a későbbi Herceggút), Karlsdorf (a későbbi Károlyfalva). A második hullám 1789-91 között: Rátka, Józseffalva (Újpaták), Hosszúláz, Sima és Abaujszántó egyik külső része. Összehasonlítva az újonnan érkezettek településeinek elhelyezkedését, megállapítható, hogy a németek inkább a Hegyaljára, a jobb termőföldi feltételek közé, míg a szlovákok, ruszinok eredeti lakóhelyükhöz hasonlóan a hegyek közé telepedtek. A szlovákok, ruszinok már meglévő településekre a magyarok helyére, vagy újonnan alapított üveghutákba érkeztek. A németek új településeket alapítottak, vagy mezővárosok szélére telepedtek. A szlovákok, ruszinok és a svábok első hulláma megőrizték

anyanyelvüket, míg a svábok második hulláma és a hegyaljai településekre szórványként települt szlávok elmagyarosodtak. A ruszinok egy része pedig a 19. században elszlovákosodott.

Irodalom

1881-ben végrehajtott népszámlálás főbb eredményei... Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.

1900. évi népszámlálás 1. rész, Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat I. kötet, Budapest, 1902.

1910. évi népszámlálás, Magyar Statisztikai Közlemények 42, Budapest, 1912.

Acsády György: Az 1784-85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások, in: A történeti statisztika forrásai, szerk.: Kovacsics József, Budapest, 1954.

Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720-21, Magyar Statisztikai Közlemények XII. kötet, Budapest, 1896.

A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása, Vasvári Társaság Füzetei 3. Nyíregyháza, 1990.

Ács Zoltán: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon, Budapest, 1984.

Balassa Iván: A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973.

Bendász István – Koi István: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészsegeinek 1792. évi katalógusa, Nyíregyháza, 1994.

Bonkáló Sándor: A rutének. Budapest, 1910.

Danyi D. – Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787), Budapest, 1960.

Dávid Zoltán: Az 1715-20. évi összeírás, in: A történeti statisztika forrásai, i.m.

Együtt élő népek a Kárpát-medencében, szerk.: Ács Zoltán, Budapest, 1994.

Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára 1-2. Pest, 1851.

Frisnyák Sándor: Magyarország történeti földrajza, Budapest, 1995.

Frisnyák Sándor: Adalékok a Zempléni-hegység történeti földrajzához = Földrajzi Értesítő, 1984. 65-92.o.

Hodinka Antal: A munkácsi görög-katolikus püspökség története, Budapest, 1909.

Lexicon Locorum regni Hungariae...1773. Budapest, 1920.

Paládi-Kovács Attila: Ukrán szórványok a 18-19. században a mai Magyarország északkeleti részén, in: Népi kultúra – népi társadalom VII. Budapest, 1973.

Süli-Zakar István: Tokaj-hegyalja és környéke népmozgalma 1787-1970 között, in: Borsodi Levéltári Évkönyv III.

Szabadfalvi József: A néprajzi érdeklődés kibontakozása és az interetnikus kutatások Északkelet-Magyarországon, in: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, szerk.: Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula, Miskolc, 1984.

Tamás Edit: Nyelvhatárterületek vizsgálata a történelmi Magyarország északkeleti részén, egyetemi doktori értekezés, Debrecen, 1995.

Tamás Edit: A Bodrogköz népessége a XVIII-XX. században, Sárospatak, 1999.

Tamás Edit: Zemplén vármegye népessége a XVIII-XIX. században, in: Zemplén népessége, települései, szerk.: Tamás Edit, Sárospatak, 1999.

Udvari István: Ruszinok a XVIII. században, Nyíregyháza, 1992.

Viga Gyula: Árucseré és migráció Északkelet-Magyarországon, Debrecen-Miskolc, 1990.

Viga Gyula: Utak és találkozások, Miskolc, 1999.

Dankó Imre

Emlékezés egy tudós lelkipásztorra

Öt évvel ezelőtt, 1997 decemberében szinte észrevétlenül temettük el Takács Bélát, a Tiszáninneri Református Egyházkerület sárospataki Tudományos Gyűjteményei Múzeumának, majd a Debreceni Református Kollégium Múzeumának igazgatóját. A jónevű ipar-, iparművészet-, művészettörténész, művelődéstörténész, etnográfus; a népszokások, a népművészet, a szakrális néprajz jeles személyisége teológiai doktor, a történelemtudomány (néprajz) kandidátusa volt. Református lelkészként a tolcsvai, majd a Debrecen - Mester utcai gyülekezetnél szolgált hosszabb ideig. Tudományos munkásságát a kulturális kormányzat Móra Ferenc-díjjal és a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztjével ismerte el.

Takács Béla önmagában visszahúzó, maga-magát szigorú, következetes és folyamatos munkára fogó, rendkívül szerény, ám hihetetlenül szívós, magában őrlődő ember volt. Ez az egyfajta, majdnem aszketikus életmód nagyban hozzájárult ahhoz, hogy sok időt fordíthasson kutatásra-gyűjtésre, hogy igen termékeny lehessen. Minthogy az volt a munkamódszere, hogy monografikusan feldolgozandó témáihoz éveken át gyűjtötte az anyagot, megpróbálta a kérdést a lehető legtöbb oldalról megismerni; az apró részeredményeket pedig, olykor-olykor csak egy fontosabb adatot is, igyekezett rövid cikké, adatközlésszerű tanulmányocskává formálni és megjelentetni. Elmondhatjuk, hogy a hatvanas évek elejétől a kilencvenes évek derekáig lapjaink, folyóirataink (Borsodi Szemle, Élet és Tudomány, Múzeumi Kurír, Ethnographia, Néprajzi Értesítő, Magyar Könyvszemle, Nyomdász, Theologiai Szemle, Confessio, a miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Reformátusok Lapja, a miskolci Herman Ottó, az egri Dobó István, a debreceni Déri Múzeum évkönyvei stb.) tele voltak kisebb-nagyobb írásaival. Ezekből nem egy esetben, például a Reformátusok Lapja hasábjain megjelentekből, sorozatokat is képzett (Érdekességek egyházi életünk múltjából, Református szimbólumok, Az evangélisták szimbólumai, Különleges úrasztali edények, Híres épületek a Bibliában, Mesterségek a Bibliában, Foglalkozások a Bibliában stb.). Talán e sorozatcímek is igazolják, hogy Takács Béla bármily profán témával foglalkozott is – ahogy Komlós Attila fogalmazta meg, egy vele folytatott interjú során – mindig „az istenes művészet őrzője” volt.

Takács Béla minden tekintetben Sárospatak, közelebbről Újszászy Kálmán neveltje, a „cédrusfa árnyékában felnőtt” egyik legkiválóbb tanítványa volt. A megtépett, sok vihart kiállt, de megmaradt, Csontváry által oly beszédesen elének állított libanoni cédrushoz hasonlított professzorát az Újszászy Kálmán emlékkönyvben közreadott valamásos köszöntőjében. Az 1930-ban Kispatakon született parasztyerek éles eszével, nagyfokú érdeklődésével, számos készségével már az elemi iskolában felhívta magára a pataki „tehetségmentők” figyelmét. Továbbtanulásról gondoskodtak, 1940-ben a Sárospataki Kollégium Gimnáziumába iratkozott be, 1949-ben érettségizett és mi sem volt számára természetesebb, minthogy tanulmányait a Sárospataki Kollégium („A Főiskola”) Teológiai Akadémiáján folytassa. Teológiai tanulmányait azonban nem fejezhette be Patakon, mert 1951-ben megszűnt a pataki Teológia, a hallgatók tanulmányait a Debreceni Kollégium Teológiai Akadémiáján folytathatták. Így végzett Takács Béla is Debrecenben, 1954-ben. Ezt követően rövid ideig segédlelkész volt a debreceni kollégiumi Nagykönyvtárban, majd Hajdúböszörményben. Bárhová sodorta is a sorsa, sőt, bármennyire megkedvelte például Debrecent, és azonosult is vele, sohasem tudott, de nem is akart Pataktól elszakadni. Élete végéig megmaradt életének vezérlő személyiségei, a nagy pataki tudós tanárok és nevelők, valamint a nagynevű, nála alig néhány évvel idősebb tanítványaik tevékeny, alkotó bűvkörében. Mindenek előtt Újszászy Kálmán, Nagy Barna, Szabó Zoltán, Szabó Lajos, Koncz Sándor, Tárczy Árpád, Bálint József, Jakob Károly, Urbán Barnabás, Hegyi József, Palumby Gyula, Bertha Zoltán, Maller Sándor, Harsányi István, Bakos József, illetve Czegle Imre, Nagy Dezső és Román János alakja tűnik föl előttünk Takács Béla elindulása idején. Felkészülésében, útrairidításában nagy szerep jutott a sárospataki Rákóczi Múzeum muzeológusainak és „külső munkatársainak” is, akik közül nem egy országos nevű tudós, kimagasló szervező egyéniség is volt. Ilyen vonatkozásban Bakó Ferencre, Dankó Imrére, de főleg Balassa Ivánra kell gondolnunk, mint ahogy a „külső munkatársak” esetében Benda Kálmánra, Makkai Lászlóra, Détshy Mihályra, Katona Imrére (kerámiakutató), Tasnádiné Marik Klárára kell figyelniük.

Amikor Újszászy Kálmánnak sikerült a Sárospataki Kollégium Nagykönyvtárából, a Kollégiumi és Egyházkerületi Levéltárból, az 1940-es évek elején kezdeményezett, a híres-neves Faluszeminárium anyagára épült egyháztörténeti, egyházszociológiai, művészeti, néprajzi és műemlékvédelmi Adattárból, és a Főiskola különböző, de főleg iskolatörténeti, református egyházművészeti anyagokból álló Kollégiumi Gyűjteményéből (múzeumából) kialakítani a Sárospataki Tudományos Gyűjteményeket Czegle Imre könyvtárossal, Román János levéltárossal, azonnal visszahívta Takács Bélát,

aki 1958-tól múzeumigazgatóként (1966-tól párhuzamosan tolcsvai lelkipásztorként is) intézte a Sárospataki Tudományos Gyűjtemények Múzeumának ügyeit. Takács Béla hihetetlenül rövid idő alatt, s azt talán mondani sem kell, hogy milyen nehéz és mennyire szerény körülmények között, a gondjaira bízott gyűjteményt valóságos múzeummá fejlesztette. Muzeológusi tevékenységéből következően természetes, mi több törvényszerű, hogy elsődlegesen, mint muzeológus hívta fel magára mind a szakmai, mind pedig az általános közvélemény figyelmét. Tudatosan foglalkozott muzeológiai kérdésekkel. Az akkoriban formálódó magyar muzeológia-tudományág egyik szerény, de fontos és szép eredményeket hozó, elméleti és gyakorlati munkása volt. Első írásai is muzeológiai természetűek voltak, egy-egy kimagasló műtárgy leírásai, ismertetései (A Rákóczi-asztal Sárospatakon, Munkácsy Mihály Sárospatakon, Izsó Miklós művei a sárospataki Kollégium Múzeumában, stb). Hogy azután egymás után jelentesse meg nagyszerű, gondos kiállítású könyveit. Kutatása és feldolgozásai fő területei is ekkor, sárospataki indulása idején körvonalazódtak: nyomdászat-nyomdatörténet, üvegművesség, üvegipar, üvegművészet, textilművesség, hímzés, csipkeverés, ónművesség, ötvösség, famunkák, asztalosság, bútorzat stb., és mindezek függvényében egyfajta műemléki kutatások, illetve műemlékvédelmi munkák. Mindezt úgy foglalhatnánk leginkább össze, hogy az általános művelődéstörténet kutatója, feldolgozója volt. Munkásságában ezek a kutatási-feldolgozási területek, témakörök mindvégig megmaradtak, bizonyos arányeltolódásokkal jelen voltak és sajátos módon a református klenódiomtörténet, a református egyházművészet nagy és oly sokrétű tárgykörébe integrálódtak. Esetenként a szigorúan vett tárgykörök és kutatási szempontok kibővültek mindazokkal a társadalom- és gazdaságtörténeti, illetve szokás-, folklórvonatkozásokkal, amelyek maguktól érthetően adódtak egy-egy tárgykör vizsgálatánál, feldolgozásánál. Ettől függetlenül Takács Béla feldolgozásaira általában a gondos, a történetiség szempontjait messzemenően érvényesítő leírás a jellemző. Mégpedig muzeológusi mivoltából következően esetében konkrét, tárgyyszerű, az összefüggésekre, a tényleges funkciókra és funkcióváltásokra nagy figyelmet fordító leírásokról van szó. Ő maga is elvégzett sokféle összevetést, összehasonlítást. Hiszen tárgyait mindig genetikusan, az előzmények összefoglalásával, a rokon, netán azonos, de a hasonló jelenségekkel való összevetés módszerével tárgyalta, írta le, mégoly rövid, tárcyszerű írásaiban is. Ennek a kezdeti időszaknak oly jelentős munkák az útjelzői, mint az 1958-ban kiadott Comenius sárospataki nyomdája című könyve, vagy az 1962-ben napvilágot látott A telkibányai keménycserépgyár parasztedényei című nagy tanulmánya, illetve az 1968-ban kiadott A Zemplén hegység üveghutái című könyve,

azután az 1970-ben közreadott Parádi üvegművészet című munkája, valamint az 1978-ban, a Magyar Helikon Kiadónál bibliofil kiállításban megjelentetett A sárospataki nyomda története című monográfiája.

Takács Bélát 1973-ban a Debreceni Református Kollégium Múzeuma igazgatójává nevezték ki. Az átköltözés nem járt különösebb megrázkódtatással, hiszen ő már előzőleg jól tájékozódott a debreceni viszonyokról, éppen a kollégiumi Múzeum vonatkozásában is. Debrecenbe költözve ott és úgy folytatta munkáját, ahogy Sárospatakon abbahagyta. 1990-ig itt is lelkesként, a Debrecen – Mester utcai Gyülekezet egyik lekipásztora-ként végezte muzeológusi-múzeumigazgatói munkáját. Végigtekintve Debrecenben eltöltött negyedszázadán az állapíthatjuk meg, hogy muzeológiai, tudományos és közművelődési tevékenysége nagymértékben kiszélesedett. Nemcsak a kollégiumi Múzeumot hozta rendbe és szervezte, fejlesztette tényleges, a korszerű muzeológia elvei és gyakorlata szerint működő múzeummá és juttatta el első korszerű állandó kiállításáig, hanem a tudományos kutatás és feldolgozás tekintetében is kiszélesítette munkásságát. Benkő Istvánban, az Alföldi Nyomda akkori vezérigazgatójában és az Alföldi Nyomdában, a Benkő István körül kialakult baráti körben (Tóth Bélával, az irodalomtörténésszel, művelődéstörténésszel, Benkő Ferencsel a helytörténész, művészet-művelődéstörténésszel, műgyűjtővel, Kass Jánossal, a szegedi tipográfus-grafikussal, Dankó Imrével a muzeológussal, nyomdatörténésszel, Molnár Lászlóval a mesterszedővel, könyvtervezővel, Hapák Józseffel, a fotóművésszel, Módy Györggyel, a muzeológus, hely- és művelődéstörténésszel, P. Szalay Emőkével, a muzeológussal, nyomda- és iparművészettörténésszel, stb.) tevékenységét messzemenően támogató alkotó közösségre talált. A Debrecenben tovább folytatott nyomdászati-nyomdatörténeti tevékenysége elsősorban ebben a körben váltott ki nagy érdeklődést és vívott ki elismerést. Nyomdászati, nyomdatörténeti, illetve az ezekkel a kérdésekkel összefüggő munkásságára az is jellemző, hogy ilyen irányú tevékenysége itt, Debrecenben kapott a korábinál határozottabb helytörténeti jelleget. Részt is vett azután minden nagyobb, monografikus szempontokat követő munkálatban, mint például a Debrecen története I. kötetében (1984), azután a Nyomdatörténeti tanulmányokban, a debreceni nyomdászat 425. évfordulójára (1986), illetőleg a Debreceni Református Kollégium történetében (a Kollégium 450. évfordulójára készült monográfia, 1988). Figyelme mind inkább a debreceni iparművészeti emlékek felé fordult és egymás után adta ki iparművészeti tárgyú könyveit. Közülük a nyomdászattal kapcsolatosakat, az Alföldi Nyomda segítsé-

gével, mint például a debreceni könyvkötőművészetről szóló monográfiáját is, 1980-ban; a gyöngyhímzéses debreceni díszkötésekről (könyvkötések), 1984-ben; a debreceni nyomda mintakönyvéről szólót 1991-ben.

A református klenódiomok közül leginkább talán az úrasztali terítőkkal foglalkozott. Az e tárgyban írt és közreadott számtalan cikkének, adatközlésének, tanulmányának egyfajta szintézise volt az 1983-ban kiadott könyve, a Református templomaink úrasztali terítői. Munkáiban következetesen igyekezett a néprajzi (népművészeti) szempontokat érvényesíteni, módszertanát tekintve pedig szívesen használt néprajzi módszereket. Néprajzi érdeklődése és tájékozottsága nemcsak sárospataki forrásokból fakadt és fejlődött. Debrecenben látta szükségét annak például 1983-ban, hogy felvétesse magát a Magyar Néprajzi Társaságba. Kimondottan néprajzi tevékenységének színtere a Doktorok Kollégiuma Vallási, vagy Egyházi Néprajz Szekciója volt, illetve, mint publikációs lehetőség, a szekció kétévenként megjelenő Vallási Néprajz című kiadványsorozata. Debrecenben is a múzeumban, a múzeum munkatársaiban talált leginkább segítőkre. A Déri Múzeum évkönyveiben több tanulmánya jelent meg. A Múzeumi Kurír is több dolgozatát közölte. Nem is szólva arról, hogy a Déri Múzeummal kölcsönös kiállításrendezési, muzeológiai együttműködést valósított meg. Természetesen bekapcsolódott a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének munkálataiba is. Itt Ujváry Zoltán professzorban nagyszerű segítőtársra, baráttra talált. Feltétlenül meg kell említenünk kandidátusi értekezésésként is szerepeltetett munkáját, a Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben című könyvét (1986). Tudományos életműve e részének betetőzését nagyobb lélegzetű képes munkái, az "Uram hajlékodat, szeretem házadat..." Református művészet Magyarországon (1990), valamint a Református templomok Magyarországon (társszerző, 1992) című albumok jelentették; mindkét kiadvány megjelent angol és német nyelven is.

Befejezésül hadd hívjuk fel a figyelmet arra, hogy nagy szükség lenne Takács Béla legkülönbözőbb helyeken megjelent olykor rövid, de tartalmukat tekintve rendkívül hasznos és értékes cikkeiből, tanulmányaiból egy majdhogynem kézikönyv szerepét betöltő válogatást közreadni. Mindenképpen szükség volna erre, mert véleményünk szerint a gyűjteményes kötet a legalkalmasabb arra, hogy Takács Béla tevékenységének sokféleségét, sokoldalúságát, az anyagban való elmélyülését, tájékozottságát, rendszerező készségét, összegező törekvéseit megismerhessük. Nem is szólva arról, hogy az így kiadott és hozzáférhetővé tett anyag sokkal könnyebben, sokkal eredményesebben tölthetné be forrás-szerepét, mint a kisebb-nagyobb periodikákban, szétszórva.